

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ФАЛСАФА, СИЁСАТШИНОСӢ ВА
ҲУҚУҚИ БА НОМИ А. БАҲОВАДДИНОВ**

Бо ҳуқуқи дастнавис

УДК: 340.12:32 (091)(575.3)

ББК: 67.99+66 (2Т)

Қ-75.

ҚОДИРЗОДА САӢИДМУССО МУҲИБУЛЛО

**АФКОРИ СИЁСИЮ ҲУҚУҚИИ АБУАЛӢ
МУҲАММАД ИБНИ МИСКАВАЙҲ**

**Ихтисоси: 12.00.01. – назария ва таърихи ҳуқуқ ва
давлат; таърихи таълимоти ҳуқуқӣ ва сиёсӣ**

**Автореферати
диссертатсия барои дарёфти дараҷаи
илмӣи номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ**

ДУШАНБЕ – 2021

Диссертатсия дар Шӯъбаи таърихи давлат ва ҳуқуқи Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳовадинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон таҳия гардидааст.

Рохбари илмӣ: **Абдулхонов Файзали Маҳмудович** - номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент, мудири кафедраи идоракунии давлатӣ ва худидоракунии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Мушовири илмӣ: **Буризода Эмомалӣ Бозор** - доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, мудири Шӯъбаи таърихи давлат ва ҳуқуқи Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳовадинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон.

Муқарризи расмӣ: **Элназаров Давлатшо Хочаевич** - доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, мудири кафедраи ҳуқуқи давлатии Донишгоҳи Славянии Россия ва Тоҷикистон;

Кенчаев Шӯҳрат Юсуфович - номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон.

Муассисаи пешбар: Муассисаи давлатии таҳсилоти олии касбии “Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Н. Хусрав” (ш. Бохтар).

Ҳимояи диссертатсия 21 майи соли 2021, соати 14⁰⁰ дар ҷаласаи Шӯрои диссертатсионии 6D.KOA-002-и назди ДМТ (734025, ш. Душанбе, Буни Ҳисорак, толори Шӯрои диссертатсионии факултети ҳуқуқшиносӣ) баргузор мегардад.

Бо муҳтавои диссертатсия тавассути сомонаи www.tnu.tj ва дар китобхонаи марказии ДМТ (734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17) метавон шинос шуд.

Автореферат « ____ » _____ соли 2021 тавзеъ шудааст.

**Котиби илмӣи шӯрои диссертатсионӣ,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор**

Азизода У.А.

МУҚАДДИМА

Мубрам будани мавзӯи таҳқиқоти диссертатсионӣ. "Халқи тоҷик аз қадим ба илм ва таълиму тарбия эҳтироми хос дошт ва дар тӯли таърих нобиғаҳое ба дунё овард, ки дар рушди илми ҷаҳонӣ хиссаи бузург гузоштаанд"¹. Ҳақ ба ҷониби Пешвои миллат аст, чунки афкори сиёсӣву ҳуқуқии миллати тоҷик тӯли ҳазорсолаҳо рушду ташаккул ёфта, ганҷи ноёб ва марвориди истифоданаҷудоеро менамояд, ки агарчи бо сабабҳои гуногуни объективӣ субъективӣ то имрӯз аз ҷониби баъзе муҳаққиқон ба таври ҷузъӣ ва сатҳӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд, ҳанӯз ҳам ниёз ба таҳқиқоти ҷиддӣ ва алоҳидаро доранд. "Дар сарчашмаҳои таърихӣ ва осори донишмандону муҳаққиқони маъруф зикр шудааст, ки замоне тоҷикони ориётабор дар сарғаҳи инқилоби ақли тамаддуни башарӣ қарор доштанд"². Аҳамияти бузурги илмиву назариявӣ ва амаливу ахлоқӣ доштани афкори ниёгон моро водор месозад, ки ба ин ганҷина рӯй оварда, барои дарку мавриди омӯзиш қарор додани он саъю кӯшиш намоем, чунки дар таърихи тамаддуни ҷаҳон ва фарҳанги мамӯлики исломӣ, махсусан мардуми форсиабон, ҷавҳари таълимоту таълифоти олимон, шоирон ва мутафаккирони ин минтақаро на танҳо илмҳои адабу ахлоқ, риёзӣю тиб, нучуму механика, физикаю кимиё, ҳамчунин сиёсат, таъриху ҳуқуқ ташкил медиҳанд, ки ворисону парчамбардорони он мо – тоҷикон мебошем. Ин андешаро исбот намуда, Пешвои миллат қайд кардаанд, ки тоҷикон "... дар бунёди давлатҳои муташаққилу неруманд, офаридани нахустин арзишҳои фарҳангӣ, низоми одилонаи ҳуқуқӣ, осори ахлоқӣ ва таълифоти илмӣ саҳми бепазир гузоштаанд"³. Мухтавои ин мероси гаронбаҳо муҳаққиқону пажухишгаронро водор месозад, ки барои тарбияи насли наврас, солимӯ фаъол, тансиҳату соҳибтамаддун ва дорои ахлоқи ҳамидаи инсонӣ будани афроди ҷомеаи шахрвандӣ, пеш аз ҳама, дар рӯҳияи ифтихороти миллӣ, ҳимоятгари марзу бум ва манфиатҳои миллӣ будан, ҳамчун шахрванди ташаккулёфтаи фаъол тарбия ёфтанд, ба ин ганҷи бебаҳо рӯ оварда, падидаҳо, дастуру тавсияҳо ва меъёрҳои башардӯстонаи онро ҳарчи бештар истифода барем. Омӯзиши афкори сиёсӣю ҳуқуқӣ ва адабиёти пурғановати ниёгони мо алаҳхусус дар вазъияти ҷунунии ҷомеа, ки аксар қолабҳои фикрӣ, ахлоқӣ, иҷтимоӣ, ҳуқуқӣ ва иқтисодӣю сиёсӣ таҷдиди назар меҷӯянд, бешак масъалаи басо мубрам аст, бинобар ин, пешоҳангону масъулони ин рукнҳои ҷомеаро зарур аст, ки баҳри такмили рушд ва ташаккули мафкураи созандаи афроди ҷомеа, ин манобеъро сармашқи кори худ қарор диҳанд. Зеро, маҳз меъёрҳои рафтор, махсусан талаботи ҳуқуқӣ ва ахлоқӣ дар ҳама давру замон инсонро ба бурдборӣ, ҷавонмардӣ, саҳоватмандӣ, одил будан, шӯҷоатмандӣ ва сойири хислатҳои ҳамидаи инсонӣ ҳидоят мекарданд ва имрӯз ҳам ҳоҳад кард. Ахлоқи ҳамида, аз як тараф, касро аз рафторҳои ғайриқонуний, ҳарисӣ, шаҳватпарастӣ, ҷоҳталабӣ ва дигар сифоту хисоли разила дур гардонад, аз тарафи дигар, роия кардани талаботи ахлоқӣ, меъёрҳои ҳуқуқии аз тарафи давлат батасвиб расидаи рафтор ва муносибатҳои иҷтимоии зиндагии якҷояи аҳли ҷомеаро тақозо намуда, омилҳои назму субот, тавонгарӣю бениёзии ҷомеа ва афроди он мегардад.

¹ Ниг.: Суханронии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар вохӯрӣ бо олимони кишвар 18 март 2020, ш. Душанбе [Манобеи электронӣ]. – Низоми дастрасӣ: <http://www.president.tj/node/22643> (санҷи муроҷиат: 17.04.2020)

² Ниг.: Ҳамон асар.

³ Ниг.: Ҳамон асар.

Таҳлили объективии осори мутафаккирони асрҳои миёна, аз ҷумла Мискавайҳ, Низомулмулк, Кайковус, Зоҳирии Самарқандӣ нишон медиҳад, ки ҳангоми дарки воқеияти сиёсӣ ҳуқуқӣ онҳо ба ифроту зиёдрӯӣ роҳ намедоданд. "Онҳо ҷонибдори назарияи идоракунии табақаи ашроф бошанд ҳам, принсипи баҳисобгирии манфиати раият дар идоракунии ва мақсади асосии онро дар таъмини неъматҳо барои қулли ҷомеа эътироф мекарданд; усулҳои авторитариро дар идоракунии дастгирӣ намуда, якбора, аз шох нақӯр будану раҳму шавкат қарданро нисбат ба халқ талаб мекарданд"¹.

Қайд намудан зарур аст, ки дар ҷомеаи ориёӣ, давлатдорӣ ва падидаҳои ҳуқуқӣ дар робитаи ногуфтагонӣ бо меъёрҳои ахлоқӣ динӣ ташаккул ва тақомул ёфтаанд. Дар робита ба ин мавзӯи мубрам, агар мо ба таърихи таҳаввулу рушди илмҳо назар кунем, мебинем, ки илм дар сарзамини таърихӣ тоҷикон аз замони қадим ташаккул ёфта, дар асри X ба нуқтаи баланди рушду тақомули худ расидааст. Ин аср дар таърихи тамаддуни мардуми тоҷик қуллаи баландтарини рушди тамаддуну маърифат ва асри тиллоии миллат ба шумор меравад. Равшанфикрону мутафаккирони ориёнасл дар марҳилаи исломии рушд низ мавқеи пешоҳангии худро дар илму адаб, фарҳангу тамаддун, давлатдориро ҳуқуқҷодкунӣ аз даст надода, баръакс аҳли фаъли ин давра мероси дар гузашта хеле пешқадами ғаниро таҷдиди назар намуда, онро дар шакли осори ҳаггӣ ба мо ёдгору гузоштаанд. Дар ин росто Ҷаълият ва маҳсули эҷоди садҳо бузургону фарзонамардони миллати тоҷикро бояд мунсифона омузем, таҳлил намоем ва баҳои сазовор диҳем. Новобаста ба марҳилаи хеле ҳассоси давраи исломӣ дар таърихи миллат, мутафаккирони мо тавонистанд, ки на танҳо осори гузаштагонро ҳифз намоянд, ҳамчунин дар заминаи он мероси асарҳои гаронбаҳоеро аз худ боқӣ гузоранд. Бешак, ситораҳои дурахшон дар илму адаби тоҷик дар асрҳои миёна хеле зиёд ҳастанд, ки ҳар яке тавассути осори гаронбаҳои худ мақоми арҷмандеро дар таърихи илму адаб ба даст овардаанд.

"Мутафаккирони асримиёнагии Шарқи мусулмонӣ саҳми боризеро дар рушди на танҳо афкори сиёсӣ ҳуқуқӣ форс – тоҷик, балки ба афкори сиёсӣ ҳуқуқӣ ҷаҳон гузоштаанд", – навиштааст профессор Рустам Шарофзода². Дар қатори ин мутафаккирони варзида муаллими сеюм дар таърихи инсоният – Ибни Мискавайҳ мақоми махсусро ишғол менамояд.

Ибни Мискавайҳ яке аз мутафаккирони бузурги сатҳи ҷаҳонӣ тоҷик дар асрҳои миёна мебошад, ки дар самти эҳё, танзим ва тарғиб намудани мероси панҷазорсолаи Ҷаълият, сиёсӣ ҳуқуқӣ, ахлоқӣ ва суннатҳои неки давлатдорӣ аҷдоди тоисломӣ тоҷикон нақши басо бузург ва арзишмандро барҷой гузоштааст. Академик М.А. Маҳмудзода вобаста ба мероси ҳуқуқӣ Рими Қадим навиштааст: "Мероси ҳуқуқӣ Рими Қадим саҳифаи барҷаста ва муҳими таърихи ҷаҳонӣ буда, дар ҳолати классикии худ дар давоми садсолаҳо ва то имрӯз ба дараҷаи муайян махсусияти рушди низоми ҳуқуқӣ бисёр кишварҳои оламро муайян мекунад...", "... Ба он нигоҳ накарда, ки аз пайдоиши ҳуқуқи римӣ садсолаҳо гузаштааст, устуворӣ ва маҳсулнокии он ки минбаъд ба таълимоти ҳуқуқӣ таҷдид ёфтааст, то имрӯз

---

¹ Ниг.: Сативалдыев, Р.Ш. Политическая и правовая мысль раннесредневекового мусульманского Востока (На примере «Кабуснаме», «Сиясет-наме», «Синдбаднам») [Текст]: дисс... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Сативалдыев Рустам Шарофович. – Душанбе, 1999. – С.6.

² Ниг.: Сативалдыев, Р.Ш. Ҳамон асар. – С.6.

аҳаммияти худро гум накардааст.¹ Махсусан масъалаи мазкур дар шароити гузариш ба низоми нави ҳуқуқӣ мубрам ба назар менамояд. Ин андешаҳоро нисбат ба таълимоти сиёсӣ ҳуқуқии мутафаккирони тоҷик, алаҳхусус Мискавайҳ, истифода бурдан мумкин аст, чунки принсипҳо ва андешаҳои мутафаккир, масалан принсипи масъулияти тарафайни давлат ва шахсият, принсипи назорати ҷамъиятӣ аз болои идорақунии давлатӣ, то имрӯз аз аҳаммияти амиқи илмӣ бархурдор мебошанд.

Эҳёи суннатҳои давлатдорӣ ва падидаҳои ҳуқуқӣ як ҷанбаи хеле муҳими осори Ибни Мискавайҳ буда, ҷанбаи дигари он таълимоти худи мутафаккир аст, ки ба таври мустаклилона ва ё дар пайравӣ ба назарияи дигарон таҳия ва тадвин гардида, назарияи қуллиеро ба вуҷуд овардааст, ки дар он падидаҳои башардӯстона ва то имрӯз мубрам ба назар мерасанд, ки барои тарбияи насли ҷавон ва худшиносии миллӣ хизмат хоҳанд кард. Ҳақ ба ҷониби муҳаққиқ Раҳмон Д.С. аст, ки менависад: "Дар даврони ҷаҳонишавӣ зарурати гиромидошти фарҳанги миллӣ, баланд бардоштани сатҳи маънавияти инсон, тарбия ва ташаккули насли наврасе, ки вазифаҳои азими бунёди ҷомеаи ояндаро ба уҳда мегирад, ба маротиб меафзояд. Дар марҳилаи кунунӣ сиёсати фарҳангии кишвар, таҳкими рукҳои маънавии давлатдорӣ, тавсеаи тафаккури созидаю бунёдгараёна, болоравии ифтихори миллӣ ва эҳсоси ватандорӣ сокинони мамлакат, яъне ба тақвияти ҳувияти миллӣ бояд нигаронида шавад".² Дар амалӣ намудани ин мақсадҳо таълимоти Мискавайҳ ба таври қулӣ метавонад хизмати шоиста кунад, чунки Мискавайҳ яке аз мутафаккироне мебошад, ки ақсарияти принсипу андешаҳои бикри ӯ дар оянда барои аврупоӣён ва дар шароити кунунӣ барои кишвари мо Тоҷикистон низ ба ҳайси аслҳои (принсипҳои) конститусионӣ хизмат мекунанд, ки ифтихори моро аз ниёгонамон дучанд меафзояд.

Аз ин нуктаи назар, мавзӯи дар рисола таҳқиқшаванда хеле мубрам буда, барои бо таҳқиқи амиқтару васеътар фаро гирифтани таълимоти ахлоқӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқии ин мутафаккири беназир мусоидат хоҳад кард.

ТАВСИФИ УМУМИИ ҚОР

Робитаи қор бо барномаҳо, мавзӯҳои илмӣ. Диссертасия дар доираи барномаи дурномаи қорҳои илмӣ-таҳқиқотии шуъбаи таърихи давлат ва ҳуқуқи Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон барои солҳои 2008-2012 «Суннатҳои давлатдорӣ ва ислоҳоти ҳуқуқӣ дар таърихи халқи тоҷик: таърих ва имрӯз» ва барои солҳои 2013-2018 "Ҳусусияти амали ниҳодҳои ҳуқуқӣ дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон", ки яке аз ҳадафҳои он ошкор намудани афкори сиёсӣ ва ҳуқуқии миллати тоҷик дар таърихи давлатдорӣ миллат, муайян намудани ҷойгоҳи мутафаккирони тоҷик дар ташаккул ва рушди ниҳодҳои давлатдорӣ ва суннатҳои ҳуқуқии тоҷикон мебошад, таҳия гардидааст.

Сатҳи таҳқиқи мавзӯ. Ибни Мискавайҳ фалсафаи амалиеро таҳлил кардааст, ки аз се ҷанбаи фалсафаи амалӣ: сиёсат, ҳуқуқ ва ахлоқ иборат мебошад. Дар ҳавзаҳои илмии ватаниву хориҷӣ бештар ҷанбаи ахлоқии таълимоти Ибни Мискавайҳ

¹ Ниг.: Маҳмудова М.А. Ҳифзи ҳуқуқҳои инсон ва шахрвандӣ дар қонунгузории Рим (баъзе масъалаҳои қабули қонунҳои Рим) // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. - 2020. - №4 (36). - С. 153.

² Ниг.: Раҳмон Д.С. Ҳуқуқи инсон дар шароити ҷаҳонишавӣ ва тақвиятёбии тафовутҳои фарҳангӣ-тамаддунӣ: масъалаҳои назарӣ, усулӣ ва амалӣ-ҳуқуқӣ. Дисс. д-ри илмҳои ҳуқуқшиносӣ. 12.00.01. - Душанбе, 2019. - С. 32.

таваччуи муҳаққиқонро ба худ ҷалб намудааст. Аз ҷумла Заки Муборак дар ҷилди дуоми асари худ "Насри илмӣ дар асри IV" боби алохидаро ба таълимоти ахлокии Мискавайҳ бахшидааст¹. Муҳаққиқи мазкур ишора мекунад, ки Мискавайҳ гоҳе аз Ҷолинус, гоҳе аз Арасту ва гоҳе аз боби ахлоқи гоҳи дигар аз боби ҳуқуқи шарият суҳан ронда, маъноҳои маъсулро ба манқул меомезад ва ҳуҷҷату бурҳони истифода кардаашро нишон наметрифт². Ба фикри мо, ин ақидаи Заки Муборак ба воқеият ҷандон мувофиқат наменамояд, зеро Мискавайҳ аз ҷумлаи муҳаққиқонест, ки ахлоқи илмиро ба қадри имкон риоя намуда, ба сарчашмаҳои истифода кардааш хеле фаровон ишора мекунад ва ин истинодоти одилонаи ӯро асарии муҳаққиқон қайд кардаанд.

Муҳаммад Юсуф Мусо, муҳаққиқи дигари таърихи фалсафаи исломӣ навиштааст, ки Мискавайҳ, бар хилофи Абунасри Форобӣ ва Абӯалии Сино, таснифот ва ҳиссаи зиёдгаре махсусан дар боби ахлоқ дорад. Ин муҳаққиқ осори Мискавайҳро омехтаи андешаҳои Афлотун, Арасту, Ҷолинус ва таълимоти шарият дониста, ишора мекунад, ки Мискавайҳ бар хилофи дигарон эътиқод дорад, ки ҳуқуқи инсон қобили тағйир аст ва барои исботи фикраш ба таҷрибаву мушоҳида таъҷҷуб мекунад. Ба гуфтаи ин муҳаққиқ, назди Мискавайҳ саодат мутлақан дар яқҷояшавии ҳикмати назарӣ ва амалӣ ҳосил мешавад. Муҳаққиқ барои тасдиқи ин ақида қавли зерини Мискавайҳро меорад: "Агар инсон дар ҷузъҳои амалӣ ва назарӣ комил шавад, номи файласуфро соҳиб шуда, ба саодати том расида метавонад"³.

Абдулазиз Иззат таълимоти Мискавайҳро омӯхта, соли 1946 китоберо бо номи "Фалсафаи ахлоқи Ибни Мискавайҳ"⁴ таълиф ва нашр намудааст. Ба андешаи муҳаққиқи мазкур: "Арасту барои наврасону ҷавонон мусиқӣ ва варзишро ба ҳайси мавзӯи таҳсилоти ибтидоӣ пешниҳод кардааст, аммо Мискавайҳ ба ҳайси ҷунин мавзӯи ҳуқуқ (шарият)-ро тавсия намудааст"⁵.

Умар Фаррух бештар ба ақидаҳои умумифалсафӣ доир ба масоили оламшиносӣ (маърифати олам), илоҳиётшиносӣ, инсоншиносӣ, ҳуқуқ ва ахлоқ баёнкардаи Мискавайҳ диққат дода, зимни шиносӣ бо андешаҳои мутафаккир дар бораи муносибатҳои малик бо раият, муносибати раият байни яқдигар, одоби рафтор (таъдиби аҳдос), мартабаи одамон, фарқи хайру саодат ва амсоли он⁶ ишора кардааст, ки "ба ақидаи Мискавайҳ одамон дар роҳи аз худ кардани одоб тафовут доранд, ҳамчунин ахлоқ тағйирпазир аст"⁷.

Алиасғари Ҳалабӣ гарчанде дар асари худ як боби бузургеро ба Мискавайҳ бахшидааст⁸, вале на ҳама ҷанбаҳои таълимоти ӯро таҳлил карда, муҳимтарин ҳулоса

---

¹ Ниг.: Муборак, З. Ан-наср ул-фанний фи-л-карн ур-робъ (Насри илмӣ дар асри IV) [Матн] / Заки Муборак. – Қоҳира, 1934. – Ҷ. 2. – 499.

² Ниг.: Ҳамон асар. – Ҷ. 2. – С. 503.

³ Ниг.: Мусо Муҳаммад Юсуф. Таърих-ул-ахлоқ [Матн] / Мусо Муҳаммад Юсуф. – Қоҳира, 1943. – С. 185.

⁴ Ниг.: Иззат Абдулазиз. Ибн Мискавайҳ фалсафатуҳу ал-ахлоқия ва масодируҳу [Матн] / Абдулазиз Иззат. – Қоҳира, 1946. – 430 с.

⁵ Ниг.: Ҳамон асар. – С. 81.

⁶ Ниг.: Фаррух, У. Таърих-ул-фикр ал-арабӣ ила айёмни Ибн Халдун [Матн] / Умар Фаррух. – Бейрут, 1979. – С. 325-330.

⁷ Ниг.: Ҳамон асар. – С. 328.

⁸ Ниг.: Ҳалабӣ, А. Таърихи фалсафаи эронӣ аз оғози таърих то имрӯз [Матн] / Алиасғар Ҳалабӣ. – Техрон,

аз он – тафовути "Таҳзиб-ул-ахлоқ" ва "Ахлоқи Носирӣ"-ро мухтасар баён намудааст.

Муҳаммад Рашшод таълимоти Мискавайҳро таҳлил намуда, маҷмӯи ақоиди фалсафию ахлоқии уро зери шонздаҳ модда баён кардааст. Аз чумла, андешаҳои мутафаккиро нисбат ба ҳақиқати дину ҳуқуқи динӣ чунин хулосабарорӣ кардааст: "Мардум бояд ҳақиқати мазҳабу шариятро дарк карда, бидонанд, ки шарият як мазҳаби ахлоқиест, ки пояш бар муҳаббати инсон бо инсонҳои дигар устувор аст. Дин як варзиши ахлоқӣ барои мардум мебошад. Ғояту натиҷаҳои фаризаҳои динӣ аз қабилӣ намоз, намози ҷамоат, намози ид, ҷумъа ва ҳаҷ он аст, ки дар нуфуси мардум фазилаҳои ахлоқӣ устувор гардонида шавад. Ин фаризаҳо (шаоир) ба мардум чи гуна нисбат ба дигарон дар ҳадди аълои муҳаббат рафтор қарданро таълим медиҳад"¹.

Ҳамчунин, Абдурраҳмони Бадавӣ, Сайид Нафисӣ, Муҳаммад Арқун ва як зумра донишмандони дигари Шарқи исломӣ низ оид ба таълимоти Мискавайҳ афкори худро баён кардаанд.

Аз муҳаққиқони давраи шӯравӣ Б.Я. Шидфар соли 1962 барои гирифтани унвони номзади илми таърих дар мавзӯи "Муаррих ва файласуфи асри X-XI Ибни Мискавайҳ ва замони ӯ" рисолаи номзадӣ Ҳимоя кардааст. Агарчи дар рисолаи мазкур асосан дар хусуси масъалаҳои таърихӣ баҳс меравад, муаллиф дар автореферати он чанд андешаи ахлоқиву сиёсии мутафаккиро мазмунан шарҳ додааст².

Соли 1980 олими тоҷик Умарбек Султонов китоби "Муосирони Ибни Сино"³, баъдан "Рӯзгор ва афкори чанд тан аз донишмандони бузург"-ро⁴ навишта, қисми зиёди онро ба Мискавайҳ мебахшад. Умарбек Султонов афкори сиёсӣ ҳуқуқӣ ва ахлоқию фалсафии Мискавайҳро таҳлил намуда, зимни хулосабарорӣ як ҷиҳати пешқадами таълимоти ахлоқии мутафаккиро иборат аз он медонад, ки Ибни Мискавайҳ дар шароити асримиёнагии феодали, ки ҷамъият ба табақаи синфҳои ба ҳам зид тақсим шуда буд, принсипҳои адолат, баробарӣ, бародарӣ ва дӯстиро байни одамон пешниҳод кардааст. "Одамонро ба он, анъана, мазҳаб, наҷод, миллат ва сарваташон нигоҳ накарда, ба дӯстӣ даъват намудааст. Сабаби ҷовидонии номаш ҳам, маҳз дар ҳамин аст"⁵, - баён кардааст мутафаккир. Ба андешаи мо, сабаби мондагории номи Мискавайҳ боз дар он аст, ки ӯ илми ахлоқро ба низом дароварда, масоили гуногуни онро таҳлилу тарғиб намуда, дар доираи мамолики исломӣ ҳамчун асосгузори фалсафаи амалӣ ва илми ахлоқ эътироф шудааст.

Муҳаққиқи дигаре, ки ба осори Мискавайҳ тавачҷуҳ намудааст, Н.Ю. Баратов мебошад, ки дар рисолаи номзадии худ "Принсипҳои асосии афкори ахлоқии Форобӣ ва ривочи онҳо дар осори мутафаккирони пешқадам"⁶ ба Мискавайҳ ва осори ӯ рӯ

1973. – С. 235-264.

¹ Ниг.: Рашшод, М. Фалсафа аз оғози таърих [Матн] / Муҳаммад Рашшод. – Тоҳрон, 1332 х. – С.180.

² Ниг.: Шидфар, Б.Я. Историки ва философи X-XI вв. Ибн Мискавайҳ и его эпоха [Текст]: автореф. дисс. ... канд. истор. наук / Б.Я. Шидфар. – М., 1962. – С. 22-23.

³ Ниг.: Султонов, У. Муосирони Абӯалӣ ибни Сино [Матн] / У. Султонов. – Душанбе: Дониш, 1980. – С. 66-126.

⁴ Ниг.: Султонов, У. Рӯзгор ва афкори чанд тан аз донишмандони бузург [Матн] / У. Султонов. – Душанбе, 2000. – С.208-209.

⁵ Ниг.: Султонов, У. Муосирони Абӯалӣ ибни Сино [Матн] / У. Султонов. – Душанбе: Дониш, 1980. – С.111.

⁶ Ниг.: Баратов, Н.Ю. Основные принципы этики Фараби и их развитие в трудах передовых мыслителей [Текст]: дисс. ... канд. филос. наук / Н.Ю. Баратов. – Ташкент, 1981. – С.99-119.

меоварад. Муаллиф дар фасли дуоми рисолааш, ки "Ибни Мискавайҳ ҳамчун пайрав ва давомдихандаи назарияи ахлокии Форобӣ" ном дорад, таъкид мекунад, ки давомдихандагони назарияи ахлокии Форобӣ дар асри XI Абулхайр ибн ал-Ҳамор, Абусулаймони Мантиқии Сичистонӣ, Ибни Мискавайҳ, Ибни Сино ва дигарон буданд. Ба андешаи ӯ, ба афкори ҷамъиятӣ – ахлокии Мискавайҳ рисолаҳои "Сиёсати маданӣ" ва "Орои ахли мадинаи фозила"-и Форобӣ низ таъсири амике расонидаанд, ҳарчанд ки муҳаққиқи мазкур ин андешаи худро исбот намекунад. Аз ҷумла, тахти таъсири Форобӣ мутафаккир доир ба фазилатҳои ахлоқӣ ва бартарии одамон бар якдигар чунин навиштааст: "...чи одамиён танҳо аз ҷиҳати фазои ахлоқӣ бар якдигар бартарӣ доранд. Ва меъёрҳои бартарӣ, бо ҳеч вачҳ, амволу фаровонии андӯхто ва завоҳиру аворизи дунёӣ, ҷунонки авом ва нодонон мепиндоранд, нест. Ҳарчанд бисёр аз мардум бад-ин ҷабҳаҳои зиндагонӣ меболанд ва ағниёву сарватмандонро бузург медоранд, то бад – он ҷо ки асоси риҷҳони яке ба дигареро бо касрати молу пайгоҳ муттақо бар сарват мепиндоранд, дар сурате ки сарват ва молу дорой танҳо зоҳири зиндагонии одамиёнро аз дигарон тафовут мебахшад. Аммо доройи фаровон наметавонад мучиби бартарии одаме бар дигаре шавад. Зеро вучуди дорой зоти афродро наметавонад аз ҷавҳари дигарон бартарӣ бахшад. Чӣ гуна метавон фарди табаҳқору нодону беҳирад ва фитнаангезро, ҳарчанд сарватманд бошад, аз марди покдоману ҳалиму доно ва нақӯкор, ҳарчанд аз дунё вайро насибе набошад, бартар донист?"¹.

Муҳаққиқи дигаре, ки бо омӯхтани ҳаёту таълимоти Мискавайҳ пардохтааст, шарҳиносии машҳури англис Марголиус мебошад. Марголиус "Тачориб-ул-умам"-и Мискавайҳро мавриди таҳқиқ қарор дода, ба он муқаддимаи қалон навишта, бо далелҳои таъриҳӣ соли таваллуд ва вафоти Мискавайҳро (320/325-420х) муайян намудааст².

Амин Ҳусайн ал-Омулӣ дар "Аъёну-ш-шиа"³ доир ба ҳаёт ва фаъолияти Мискавайҳ мақолаи қалонҳаҷмеро бахшида, муқотибаи Мискавайҳ бо Бадеуззамон ал-Ҳамадонӣ, "Васиятнома"-и Мискавайҳ, инчунин якҷанд осори дигари мутафаккиро дар ин мақола таҳлил намудааст. Нуктаи ҷолиби диққати ин мақола ҳамон ишорае аст, ки Мискавайҳ дар "Васиятнома"-аш пеш аз баёни ҳикматҳои ӯ ин ки принсипҳои ҷаҳорғонаи умумии ахлоқ овардааст. Мутафаккир дар он насиҳат карда мегӯяд, ки инсон бояд доимо дар пайи маърифати ҳеш, яъне худшиносӣ бошад. Давъат ба худшиносӣ талаботи муосир барои Тоҷикистони соҳибистиклол низ ҳаст, яъне оид ба масъалае таҳлил анҷом додааст, ки то имрӯз мубрам аст.

Муҳаммад Иқбол ҳангоми омӯзиши осори Мискавайҳ асосан ба ҷиҳатҳои фалсафии таълимоти Мискавайҳ диққат дода, таъкид кардааст, ки Мискавайҳ яке аз арҷмандтарин файласуфон буда, дар илми пизишкӣ ахлоқ, давлат, ҳуқуқ ва таъриҳ мақоми воло дорад. Иқбол навиштааст: "Аксари муҳаққиқон танҳо таълимоти ахлокии ӯро омӯхтаанд, ман бошам фалсафаи уилои Мискавайҳро, ки мусалламан аз фалсафаи уилои Форобӣ муназзамтар аст, пеш мекашам"⁴. Ба андешаи Иқбол: "Ибни Мискавайҳ аз Арасту пайравӣ мекунад ва ба шеваи ӯ ҳаракати моддиро мабнои

¹ Ниг.: Яҳё ибни Адӣ. Таҳзиб-ул-ахлоқ [Матн] / Яҳё ибни Адӣ. – Техрон, 1365 х. – С.21.

² Ниг.: The Eclipse of the Abbasid Caliphate. Ed., transl., and elucid., by Amedroz and Margoliouth. The concluding portion of the «Experiences of the nations» by Miskawaihi. - Oxford, 1921.

³ Ниг.: Омулӣ Амин Муҳсини. Аъёну-ш-шиъа [Матн] / Амин Муҳсини ал-Омулӣ. – С.220.

⁴ Ниг.: Тахти истилоҳи фалсафаи уилои метафизика (мобаъдутабаи) дар назар дошта шудааст (тавзеҳи Қ.С.)

эхтиҷи худ қарор медиҳад ва чунин мегӯяд: "Ҳаракат, ки шомили ҳар гуна тағйир аст, хосияти ҷудонашавандаи ҳама чиз мебошад, вале ҳаракат аз зоти аҷсом барнамеҳезад. Бинобар ин, ба як маншаи хоричӣ ё як муҳаррики аввалӣ ниёзманд аст"¹.

Соли 1983 шарқшиноси немис Д. Гионтас дар Лейпсиг бо номи "Павели Форс оид ба классификасияи қисмҳои фалсафаи Арасту" рисола нашр намуд. Д. Гионтас якҷанд асар ба забони оромӣ навиштаи Павели Форсро таҳлил намуда, дар қатори онҳо як рисолаи ба забони паҳлавӣ навиштаи ӯро, ки гуё Мискавайҳ онро ба китоби "Тартиб-ус-саодат"-и худ илова карда бошад, номбар мекунад².

Аз зумраи олимони тоҷик Маҳмадраҳим Исоев дар таҳқиқи таълимоти ахлоқию сиёсии Мискавайҳ саҳми назаррас гузоштааст³. Мо зимни таҳқиқи ҷанбаҳои сиёсиву ҳуқуқии ҳикмати амалии Мискавайҳ аз асарҳои муҳаққиқи мазкур ба ҳайси сарчашмаи муҳими илми – методологӣ истифода бурдаем.

Аз ҷумлаи асарҳои олимони дигари ватанӣ, ки дар онҳо масоили ҳуқуқии алоқаманд бо мавзӯ ва матолиби мавриди баҳси ин рисола дар матни таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон зимни таҳқиқи афкори мутафаккирони дигари асриимиёнагии тоҷик таҳқиқ ва баррасӣ шудаанд, асарҳои Ф.М. Абдуллоҳов⁴, А.У. Азиззода⁵, Г.С. Азизкулова⁶, З. Ализода⁷, Э.Б. Буризода⁸, Б.С. Гадов⁹, М. Диноршоев¹⁰, А.М. Диноршоев¹¹, Ҷ.М. Зоиров¹², Г.Н. Зокиров¹, М. Исоев², Ю.Ш. Кенчаев³, Р.С.

---

¹ Ниг.: Лоҳурӣ, М. Сайри фалсафа дар Эрон [Матн] / Муҳаммад Иқболи Лоҳурӣ. – Техрон, 1947. – С.21-28.

² Ниг.: Обществeнные науки за рубежом. – М., 1985. – №4(9). – С.89-91.

³ Ниг.: Исоев, М. Этическое учение Мискавайҳа и его роль в развитии этической мысли средневековья [Текст]: автореф. дис... канд. филос. наук / Исоев Маҳмадраҳим. – Душанбе, 1993; Исоев, М. Баъзе мулоҳизаҳои Мискавайҳ роҷеъ ба ҳикмати кишвардорӣ [Матн] / М. Исоев // Фалсафа дар аҳди Сомониён. – Душанбе, 1999. – С.250-260; Исоев, М. Ҳикмати амалии Мискавайҳ [Матн] / М. Исоев. – Душанбе, 2003.

⁴ Ниг.: Қодирзода, С.М., Абдуллоҳов, Ф.М. Таълимоти Мискавайҳ оиди идораи давлат ва мансабдорони давлатӣ [Матн] / Ф.М. Абдуллоҳов, С.М. Қодирзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. Иқтисодиёт, ҳуқуқшиносӣ, сиёсатшиносӣ. – Душанбе, 2019. – №1. – Қ.1. – С.226-229.

⁵ Ниг.: Азизов, У.А. Эволюция институтов преступления и наказания на территории исторического и современного Таджикистана: историко-правовое исследование: монография [Текст] / У.А. Азизов, отв. ред. Ф.Т. Тахиров. – Душанбе: Андалеб-Р, 2015. – 368 с.

⁶ Ниг.: Азизкулова, Г.С. История государства и права Таджикистана. Впомощь изучающим (от догосударственного общества до 1917 года) [Текст] / Г.С. Азизкулова, Н. Хакимов. – Душанбе, 2018. Ч.1. – 816 с.

⁷ Ниг.: Ализода З. Ҳуқуқу озодӣҳои инсон – меҳвари сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – дар китоби "Сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон: рушд ва мушқилот (Маводҳои конференсияи илмӣ- амалӣ ҷумҳуриявӣ, Душанбе, 17 март 2014)." – Душанбе, нашриёти "Империял-Групп", 2014 – С.32-34 (0,2 п/л).

⁸ Ниг.: Буриев, И.Б. Таърихи афкори сиёсӣи ҳуқуқӣ [Матн] / И.Б. Буриев. – Душанбе: Ирфон, 2016. – 232 с.

⁹ Ниг.: Гадов Б.С. Арзишҳои демократии интиҳобот [Матн] / Б.С. Гадов // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. - / 2020. 1 (33) – С.67-71.

¹⁰ Ниг.: Диноршоев, М. Аз таърихи фалсафаи тоҷик [Матн] / М. Диноршоев // – Душанбе: Ирфон, 1988. – 224 с.

¹¹ Ниг.: Диноршоев, М.А., Саъдизода, Ҷ., Имомова, З.Б. Андешаҳои ҳуқуқи инсон: нигоҳе ба сарчашма, дин ва афкори донишмандон [Матн]: монография / М.А. Диноршоев, Ҷ. Саъдизода, З.Б. Имомова. – Душанбе: ЭР-граф, 2016. – 164 с.

¹² Ниг.: Зоиров, Д.М. Таҷкики: от государства Саманидов до суверенной государственности (историко-правовой анализ) [Текст] / Д.М. Зоиров. – СПб.: реноме, 2014. – 287 с.

Комилов⁴, М.А. Маҳмудзода⁵, А.Н. Муҳаммад⁶, Э.С. Насриддинзода⁷, Д.С. Раҳмон⁸, Б.А. Сафарзода⁹, Ҷ. Саъдизода¹⁰, Ф.Т. Тоҳиров¹¹, А.Ф. Холиқзода¹², Р. Шарофзода¹³, Ф. Шоевро¹⁴, зикр қардан мумкин аст. Мутаассифона, ҳеҷ кадоми ин олимони шарзда ва муҳаққиқони таърихи давлат ва ҳуқуқи тоҷик дар асарҳои худ ба таври комил ва ҳамаҷафага таълимоти сиёсӣ ва ҳуқуқии Мискавайҳро таҳлил накардаанд.

Аз мазмуни таҳлили асарҳои муҳаққиқони номбаршуда бармеояд, ки Ибни Мискавайҳ яке аз поягузори асосии илми ахлоқ шуморида мешавад, вале таълимоти сиёсиро ҳуқуқии мутафаккир ба қадри кофӣ таҳлили баррасӣ нагардидаанд. Таҳлили адабиёти ба аҳвол, афкор ва осори Ибни Мискавайҳ бахшидашуда баёнгари он ҳақиқатест, ки бештари асарҳои илмии марбут ба ин мавзӯ ба андешаҳои фалсафӣ, динӣ ва таърихии мутафаккир бахшида шуда, дар онҳо андешаҳои сиёсӣву ҳуқуқии мутафаккир дар аксари мавридҳо ба таври мучал ва баъзан муфассал шарҳ дода шуда, ҷузъе аз онҳо аз мадди назари муҳаққиқон берун мондаанд. Ин рисолаи таҳқиқотӣ ба пурраву комил намудани ҳолигии мавҷуда дар илми таърихи давлат ва ҳуқуқ, таърихи афкори сиёсӣву ҳуқуқии тоҷик нигаронида шудааст ва дар он андешаҳои сиёсӣву ҳуқуқии Мискавайҳ бо пажӯҳишу баррасии амиқу маҷмӯӣ фаро гирифта мешавад.

---

¹ Ниг.: Зокиров, Г.Н. Донишномаи сиёсӣ [Матн] / Г.Н. Зокиров. – Душанбе, 2007. – 602 с.

² Ниг.: Исоев, М. Баъзе мулоҳизаҳои Мискавайҳ роҷеъ ба ҳикмати кишвардорӣ [Матн] / М. Исоев // Фалсафа дар аҳди Сомониён. – Душанбе, 1999. – С.250-260.

³ Ниг.: Сативалдыев, Р.Ш., Кенджаев, Ш.Ю. Учение Джами о праве и государстве [Текст]: монография / Р.Ш. Сативалдыев, Ш.Ю. Кенджаев. – 2-е изд., перераб., изм. и доп. – Душанбе: Хулданд; Ношир, 2016. – 208 с.

⁴ Ниг.: Комилов, Р.С. Аз таърихи фалсафаи ҳуқуқ [Матн] / Р.С. Комилов. – Душанбе: Ирфон, 2013. – 640 с.

⁵ Ниг.: Маҳмудзода М.А. Ҳифзи ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрвандӣ дар қонунгузори Рим (баъзе масъалаҳои қабули

қонунҳои Рим) // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. -2020. -№4(36). – С. 152-157

⁶ Ниг.: Муҳаммад, А.Н. Донишномаи мухтасари сиёсӣ [Матн] / А.Н. Муҳаммад. – Душанбе: ЭР-граф, 2016. – 350 с.

⁷ Ниг.: Насриддинзода, Э.С. Назарияи давлат ва ҳуқуқ (васоити таълими) [Матн] / Э.С. Насриддинзода. – Душанбе: Мехрона-2017, 2019. – 204 с.

⁸ Ниг.: Раҳмон Д.С. Ҳуқуқи инсон дар шароити ҷаҳонишавӣ ва тақвиятёбии тафовутҳои фарҳангӣ-тамаддунӣ: масъалаҳои назарӣ, усулӣ ва амалӣ-ҳуқуқӣ. Дисс. д-ри илмҳои ҳуқуқшиносӣ. 12.00.01. – Душанбе, 2019. – 479 с.

⁹ Ниг.: Сафаров, Б.А. Формирование раннего исламского государства [Текст] / Б.А. Сафаров. – Душанбе, 2011. – 200 с.

¹⁰ Ниг.: Диноршоев, М.А., Саъдизода, Ҷ., Имомова, З.Б. Андешаҳои ҳуқуқи инсон: нигоҳе ба сарчашма, дин ва афкори донишмандон [Матн]: монография / М.А. Диноршоев, Ҷ. Саъдизода, З.Б. Имомова. – Душанбе: ЭР-граф, 2016. – 164 с.

¹¹ Ниг.: Тоҳиров, Ф.Т. Таърихи давлат ва ҳуқуқи мамлакатҳои хоричӣ [Матн] / Ф.Т. Тоҳиров. – Душанбе: Эҷод, 2007. – 568 с.

¹² Ниг.: Холиқов, А.Ф. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон [Матн] / А.Ф. Холиқов. – Душанбе, 2002. – Қ.1.

¹³ Ниг.: Сотиволдыев, Р.Ш. Таърихи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқӣ. Китоби дарӣ [Матн] / Р.Ш. Сотиволдыев. – Душанбе: ЭР-граф, 2011; Сативалдыев, Р.Ш., Кенджаев, Ш.Ю. Учение Джами о праве и государстве [Текст]: монография / Р.Ш. Сативалдыев, Ш.Ю. Кенджаев. – 2-е изд., перераб., изм. и доп. – Душанбе: Хулданд; Ношир, 2016. – 208 с.

¹⁴ Ниг.: Шоев, Ф.М. Учение персидско-таджикских мыслителей о права человека [Текст] / Ф.М. Шоев // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2019. – №1(13). – С.25-30.

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ. Мақсади асосӣ аз таҳқиқоти мо шарҳу баррасии амиқи маҷмӯи таълимоти сиёсату ҳуқуқии мутафаккири бузурги тоҷикзамини Мискавайҳ мебошад. Барои расидан ба ин ҳадаф зимни пажӯҳиш ва баррасии мавзӯи вазифаҳои зерин гузошта шудаанд:

- тавсифи умумии ҳаёт ва фаъолияти илмиву сиёсии Мискавайҳ;
- шарҳи умумии таълимоти Мискавайҳ оид ба ҷомеа, ахлоқ ва ҳуқуқ;
- таҳқиқ ва шарҳи назарияи адолати ӯ;
- таҳлили андешаҳои Мискавайҳ дар бораи пайдоиш ва рушди ҷомеа ва ҳокимият;
- шарҳи андешаҳои Мискавайҳ оид ба мафҳум, моҳият ва вазифаҳои ҳуқуқ;
- тавсифи таълимоти Мискавайҳ оид ба вазифаҳои давлат;
- шарҳи афкори Мискавайҳ оид ба таносуби байни дин ва давлат;
- шарҳи таълимоти мутафаккири оид ба сарвари давлат, талабот ва тартиби ишғоли мансабҳои давлатӣ ва ҳуқуқи уҳдадорӣҳои онҳо;
- тавсия ва пешниҳоди андеша ва афкор, суннату падидаҳои умумибашариву барои Тоҷикистони муосир муҳим бахри тақомули қонунгузорӣ ва амалияи давлатдорӣи миллии тоҷикон.

Объекти таҳқиқоти диссертатсионӣ иборат аз омӯзиши таърихи сиёсату ҳуқуқии рушди миллати тоҷик, инъикоси он дар афкори мутафаккирони тоҷик ва таҳаввулоти афкори сиёсату ҳуқуқии миллати тоҷик, яъне таърихи пайдоиш ва рушди афкори сиёсату ҳуқуқии миллати тоҷик мебошад.

Предмети таҳқиқоти диссертатсионӣ таълимот ва андешаҳои сиёсату ҳуқуқии Мискавайҳ, ки дар осори ӯ дарҷ ёфтаанд, ҳамчунин, тафсири ва таснифи онҳоро аз ҷониби дигар муҳаққиқон мутобиқ ба ниҳодҳои сиёсату ҳуқуқии ҷомеа дарбар мегирад.

Асоси методологияи таҳқиқоти диссертатсионӣ. Дар ҷараёни таҳқиқоти диссертатсионӣ усулҳои умумиэтнографӣ, маърифати воқеияти ҳуқуқӣ, пеш аз ҳама қонун ва категорияҳои фалсафа, усули диалектикӣ, усулҳои муосири бар он асосёфтаи умумиилмӣ, аз ҷумла усулҳои мантиқӣ ва инчунин усулҳои махсуси илмӣ ба таври васеъ истифода гардидаанд. Ҳамчунин, дар диссертатсия ба усулҳои таърихӣ-ҳуқуқии омӯзиши мавзӯи афзалият дода шуда, усулҳои омӯзиш дар низом, муқоисаи ҳуқуқӣ, усули шакли ҳуқуқӣ ва дигар усулҳои илмӣ ба таври фаровон истифода шудаанд.

Асосҳои назариявии таҳқиқоти диссертатсионӣ. Зимни таҳқиқот рисолаҳои бо забонҳои русӣ, арабӣ, форсӣ ва англисӣ ба нашр расидаи Мискавайҳ, ки дар онҳо андешаҳои сиёсату ҳуқуқии мутафаккири инъикос ёфтаанд, аз ҷумла "Таҳзиб-улахлоқ", "Таҷориб-ул-умам", "Ал-фавз-ул-асғар", "Ҷовидон хирад" ва дигар асарҳои ин мутафаккир ба ҳайси сарчашма истифода бурда шудаанд. Барои таҳлили муқоисавӣ ва муайян кардани тамоюлоти андешаҳои илмӣи Мискавайҳ ба таҳаммулпазирӣи мазҳабӣ, ҳамчунин барои муайян кардани сарчашмаҳои тоисломии андешаҳои сиёсату ҳуқуқии ӯ дар рисолаи андешаҳои сиёсату ҳуқуқии мутафаккирони Юнони Қадим, таълимоти сиёсату ҳуқуқии зардуштӣ ва дигар мактабҳои ҷараёнҳои қадимаи диниву фалсафии тоисломӣ, таълимоти ҳуқуқиву сиёсии исломӣ (таълимот дар Қуръон ва ҳадисҳои Паёмбар, таълимоти намоёндагони мазҳабҳои гуногуни исломӣ), ҳамчунин таълимоти сиёсату ҳуқуқии як қатор мутафаккирони асрҳои миёна: ал-Киндӣ, Абӯнасири Форобӣ, Абӯалии Сино ва дигар мутафаккирони ҳамзамони мутафаккир, асарҳои ба осори эҷодии мутафаккир бахшидашуда мавриди омӯзиш,

таҳлилу баррасӣ қарор дода шудаанд.

Зимни таҳқиқот пажӯҳишҳои илми муаллифони муосири тоҷик ба таври васеъ истифода гардидаанд, ки дар онҳо баъзе пахлуҳои назариявии таҳқиқоти илмӣ ва қисман мавзӯи мазкур баррасӣ гардидаанд. Диссертатсия бо таъя ба андешаҳо ва афкори илми муҳаққиқони маъруф – Тоҳиров Ф.Т., Диноршоев М., Маҳмудзода М.А., Насурдинзода Э.С., Буризода Э.Б., Холиқзода А.Ф., Раҳмон Д.С., Диноршох А.М., Одиназода Р.С., Кенчаев Ю.Ш., Шарофзода Р.Ш., Абдулхонوف Ф. М., Шоев Ф., Ализода З., Хайруллоев Ф. ва ҷанде дигарон таълиф шудааст.

Асоси меъёрӣ-ҳуқуқии таҳқиқот. Таҳқиқоти мазкур ҳислати назариявӣ - заминавӣ дошта, асосан таҳқиқи таълимоти сиёсӣ ва ҳуқуқиро дар бар мегирад. Ба сифати заминаҳои меъёрии он Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, санадҳои таърихӣ меъёрию ҳуқуқии марҳилаҳои зардуштӣ, исломӣ, таърихи наву наварин, аз ҷумла Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд" ва дигар сарчашмаҳои ҳуқуқӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Навгониҳои илми таҳқиқоти диссертатсия. Рисолаи таҳқиқотӣ нахустин диссертатсияи илмӣ дар доираи илми таърихи афкори ҳуқуқию сиёсӣ ва таърихи ҳуқуқ ва давлати тоҷикон мебошад, ки дар он андешаҳои сиёсӣ ва ҳуқуқии Мискавайх – "Муаллими сеюм" ва асосгузори низоми фалсафаи амалии исломӣ ба таври мушаххас ва маҷмӯӣ таҳқиқ ва баррасӣ шудаанд.

Навгониҳои рисола ба таври мушаххас **нуктаҳои зерин** иборат мебошанд:

-бори нахуст аз тариқи шиносӣ ва таҳлил мазмуни муҳтавои таълимоти Мискавайх, мафҳумҳо ва ҷанбаҳои ҳуқуқии осори мутафаккир мавриди таҳқиқи маҷмӯии таърихӣ-ҳуқуқӣ қарор дода шуда, арзишу аҳамияти назариявӣ амалии онҳо дар тақмили ахлоқ ва фарҳанги ҳуқуқии аҳли ҷомеа, пешгирии аз қарағдорӣ конуншиканӣ ва ҳар гуна зухуроти манфӣ ва номатлуби иҷтимоӣ исбот карда шудааст;

-бори нахуст андешаҳои Мискавайх дар бораи ҳуқуқ ва моҳияту вазифаҳои он таҳлил ва баррасӣ шудаанд;

-андешаҳои мутафаккир доир ба пайдоиши ҷомеа ва ҳокимият муфассал шарҳу тавзеҳ шудаанд;

-таълимоти мутафаккир дар бораи вазифаҳои давлат, ниҳодҳои давлатӣ – сарвари давлат, талаботи мутафаккир барои довталабони мансабҳои давлатӣ ва ҳуқуқи уҳдадорӣҳои мансабдорон дар муқоиса бо андешаҳои мутафаккирони дигари асримиёнагии мусулмон ва концепсияҳои муосири илми таърих ва назарияи давлат ва ҳуқуқ шарҳу тавзеҳ дода шудаанд;

-бори нахуст таълимоти Ибни Мискавайх оид ба таносуби дин ва давлат дар ҷомеа ва идорақунии сиёсӣ ва як қатор масоили дигари муҳими илмӣ мавриди арзёбӣ қарор гирифтаанд.

Нуктаҳои илми барои ҳимоя пешниҳод гардида:

1. Дар ташаккули шахсияти илмиву фарҳангӣ, таҳияи таълимоти сиёсӣ ҳуқуқии Мискавайх Абу Алӣ Аҳмади Мискавайх таҷрибаи хизмати давлатӣ дар бораи Бувайҳӣён, ки ӯ солҳои тӯлонӣ таҳти сарпарастии вазирони фарҳангдӯсти ин сулола қарор дошта, ҳамчун дабир ва китобдор ифои вазифа мекард, ҳамчунин, таҳқиқи китобҳои фалсафӣ, динӣ, ҳуқуқӣ, тиббӣ ва таърихӣ, донишҳои забонҳои арабиву юнонӣ ҳамчун омилҳои муҳим мусоидат кардаанд.

2. Ба андешаи Мискавайҳ, хушбахтии (саодати) ҳақиқӣ насиби он касе мешавад, ки аввал ҳуқуқро азбар намуда, худро бо он комилан мутобиқ созад ва тибқи аҳкоми он амал кунад, сипас, замоне ки ба булуғи ақлӣ ва рушди комил расид, бояд ҳикматро биёмӯзад ва онро хуб дарк кунад. Ин андешаи Мискавайҳ дар замони муосир низ аҳаммияти амалии худро гум накардааст, зеро ба инсон зарурияти аввал ба камолоти ахлоқӣ расида, рафтори худро бо меъёрҳои ҳуқуқии ҳукмрон дар ҷомеа созгор намудан, сипас илму таҷрибаи гуногун азбар намуданро талқин мекунад. Мутафаккир муътақид аст, ки дар сурати риоя шудани чунин тартиби таҳсил ва касби илму донишҳои ҳуқуқӣ ва фалсафӣ, дар байни илм (ҳикмат) ва шарият, яъне дар байни илму фалсафа ва дин ҳеч бархурде ва ё зиддияте боқӣ наменонад, баръакс, онҳо якдигарро тасдиқ ва тақвим мекунанд.

3. Мискавайҳ оид ба пайдоиши ҷомеа таълимоти махсус таҳия намудааст. Ӯ дар таъсиси ҷомеа омилҳои муассирро номбар мекунад. Сарчашмаҳои ҷавҳарии таъсиси ҷомеаро Мискавайҳ чунин тазаккур додааст: яқум, табиатан мутамаддин ва маҳлуқи иҷтимоӣ будани инсон ва дуом, аз тарсу зарурат (ночорӣ) иҷтимоӣ шудани инсонҳо. Омилҳои яқум инсонро барои касби ҳуқуқу озоидҳои фитрии худ, омилҳои дувум барои эҳтиромҳои ҳуқуқу озоидҳои дигарон ва риояи низому тартиботи ҳуқуқии дар ҷомеа ҳукмрон тарбия мекунанд. Дар таълимоти мутафаккир принсипи адолат низ яке аз заминаҳои муҳими муттаҳид шудани одамон ба ҷомеа ба шумор меравад. Тибқи таълимоти сиёсии Мискавайҳ, инсонҳо дар асоси адолати илоҳӣ ба ҷамъият тағдил ёфтаанд. Заминаи таъсиси ҷамъиятро дар муқаррароти илоҳӣ дар асоси адолати ӯ шумурда, мутафаккир адолати илоҳиро адолати табиӣ меномад.

Дар маҷмӯъ, Мискавайҳ дар пайдоиши ҷомеа ва ҳаёти иҷтимоии инсон омилҳои гуногунро дар якҷоягӣ муассир мешуморад, ки аз таъсири онҳо ҷомеаи инсонӣ (иҷтимоӣ инсонҳо) пайдо ва аз хонаводаи алоҳида то ба ҷомеаи ҷаҳонӣ ташаккул ёфтааст. Ин омилҳо чунинанд: а) табиатан маданӣ ва иҷтимоӣ будани инсон; б) адолати илоҳӣ; в) таҳсили фазоил, камолот; г) тарс ва ночорӣ фарди алоҳида; д) нотавонии инсон дар муқобили табиат ва е) пешгирии аз зулму ситам, ки "ҳамагӣ даст ба дасти ҳам дода, ҷамъияти инсониро ба вучуд овардаанд".

4. Мискавайҳ принсипҳои рушди таърихиро эътироф ва ҷомеаро тағйирпазир мешуморад. Ба сифати омилҳои тағйирдиҳандаи ҷомеа иродаи инсонро эътироф мекунад. Давлат ва сарвари он дар таълимоти Мискавайҳ инъикоскунанда ва татбиқкунандаи иродаи умумии аҳли ҷомеа эътироф шудаанд. Мискавайҳ рушди нисбии таърихии давлатро дар шакли доира тарафдор буда, ба андешаи мутафаккир ҷараёни таърихии ташаккули рушди ҳокимият ва давлат одатан ҷаҳор марҳиларо дар бар мегирад:

- а) марҳилаи ба даст овардани қудрат;
- б) марҳилаи истифодаи қудрат;
- в) марҳилаи тақсими қудрат;
- г) марҳилаи барканорӣ аз қудрат.

5. Мискавайҳ ҳокимиятро тибқи ченаки қонунӣ будани он тақсим менамояд. Тибқи ин ченак ӯ ду намуди ҳокимиятро аз ҳам фарқ мекунад: ҳокимияти қонунӣ – маҷмӯъ (шаръӣ) ва ҳокимияти ғайриқонунӣ – номашрӯъ (ғайришаръӣ). Намудҳои номбаршударо ба таври дигар низ ном мебарад, масалан ҳокимияти қонуниро ҳукумати маҷмӯъ – "ҳукумати мулуқия" ва ҳокимияти ғайриқонуниро ҳукумати номашрӯъ – "ҳукумати ғалаба" меномад.

6. Принципи адолат дар андешаҳои сиёсӣ ва ҳуқуқи Мискавайҳ дар низоми принципҳои аслии идоракунии давлатии ҷомеа нақши муҳимтаринро дорад. Принципи адолат барои ҷомеа зарурати ногузир аст, "зеро адолат сабаби ҳамрангӣ ва ҳамохангии ҷомеа мешавад ва касрату парокандагихоро аз байн мебарад"¹. Татбиқи принципи адолати иҷтимоӣ ба хусус дар арсаи сиёсат ва давлатдорӣ шарт ва зарур аст, чунки риояи принципи адолат сабаби пешрафти ҷомеа мешавад, аммо даст кашидан аз риояи ин принцип баръакс вайронии давлат ва таназули соҳаҳои мухталифи зиндагии иҷтимоиро ба дунбол дорад.

7. Ба андешаи Мискавайҳ, сабабҳои пайдоиши давлат: а) талабот ба неруи ҳамохангсозанда ва пешгирии аз тазоди манфиатҳои фардҳо; б) талабот ба ҷилавгирӣ аз зулму нобаробариҳо, ноадолатиҳо; в) талабот ба як неруи қудрате, ки зиндагии мардумро сомон бахшад, мебошанд. Ин қудрати танзимкунанда давлат мебошад, ки инсон дар марҳилаи муайяни рушди иҷтимоии худ ба он ниёз пайдо намуд. Нақши давлатро дар мавҷудият ва заволи ҷомеа муассир мешуморад.

8. Мискавайҳ вазифаҳои муҳимтарин давлатро мушаххас намудааст, ки аз инҳо иборат мебошад: 1. Вазифаи таъмини саодат, 2. Таваҷҷуҳ ба масоили миллии ва ҳифзи арзишҳо, 3. Таъмин ва риояи адолат ва ҳифзи ҳуқуқи вазъи иҷтимоии аҳоли, 4. Ҳифзи марзҳо, 5. Ҳифзи низом аз душманони дохилӣ ва хориҷӣ, 6. Таъмини имконоти зиндагӣ ва эҷоди заминаҳои рушди пешрафти ҷомеа.

Ӯ иҷрои ин вазифаҳоро барои пойдории ҷомеа ва давлат муҳиму ҳатмӣ шуморидааст.

9. Мискавайҳ ҳудуди фаъолияти давлат, принципи масъулияти тарафайни давлат ва шахсият, масъулияти шахсият (фард) нисбат ба ҷомеа ва давлатро чунин муайян кардааст: "Ҳукумат наметавонад фардро ба қоре бар хилофи дастуроти қонун (қонунҳои амалкунанда) маҷбур кунад ва фард ҳам наметавонад аз ҳокимият чизеро талаб кунад, ки хориҷ аз ин ҷаҳорҷӯбаи ҳуқуқ бошад. Ҳам ҳокимияти давлатӣ ва ҳам мардум вазифадоранд, ки дар тамоми рафторҳо ва тасмимоти худ адолат ва инсофрорию кунанд".² Аз маҷмӯи дидагоҳҳои Мискавайҳ бармеояд, ки дар сурати мутобикати фаъолияти ҳокимият бо қонун, мардум вазифадоранд, ки бо ҳокимият ҳамкорӣ карда, ба он итоат намоянд.

10. Муҳимтарин андешаи ҳуқуқи Мискавайҳ – ин вобастагии давлат аз ҳуқуқ (қонун) аст. Мутафаккир инчунин шариатро (ҳуқуқи динӣ) муҳимтарин манбаи инъикоскунандаи адолати иҷтимоӣ ва танзимгари муносибатҳои ҷамъиятӣ шумурда, нақши меҳварӣ ва калидии мардумро дар қабул кардани ҳокимияти қонунии эътироф мекунад. Дар сурати риоя нашудани қонунҳо аз ҷониби ҳокимият, Мискавайҳ ба раият ҳуқуқи зиддият намудан ва ҳаққи инқилобро додааст. Ба андешаи мутафаккир, агар ҳокимияти давлатӣ тибқи қонун амал накунад ё вазифаҳои худро амалӣ карда натавонад ва ё суиистифода аз ваколатҳои худ карда, берун аз дастуроти ҳуқуқ аз ваколатҳо истифода намояд, вазифаи итоат ба ҳокимияти давлатӣ аз (зиммаи) шахрвандон соқит мешавад.

11. Мискавайҳ иштироки фаъолони мардумро дар идоракунии давлат талаб

¹ Ниг.: Мискавайҳ Абуалӣ Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Яъқуб. Таҳзиб-ул-ахлоқ ва таҳир-ул-аъроқ [Матн]. – Бейрут, 1966. – С.184.

² Ниг.: Муъминӣ, С. Ҷойгоҳи Шариат дар андешаи ахлоқии Мискавайҳ [Матн] / Сайидхусайни Муъминӣ // Фаслномаи «Оини Ҳикмат». – 1389 х. – С.104-115.

намуда, онро рафтори зарурии шаҳрвандон (райият) мешуморад. Аз назари ӯ инсон, ки мавҷуди таъбан мутамаддин ва иҷтимоӣ аст, барои расидан ба ҳадафҳои худ бояд ҳамроҳи чамъият (иҷтимоӣ), бо риояи қонунҳо, барои сарнавишти сиёсӣ ва ҳуқуқии худ дар идоракунии давлат иштирок наояд.

12. Принципи назорати доими халқ (чамъият) аз болои мақомоти давлатӣ ва амалдорони давлатиро пешниҳод кардааст. Ба андешаи мутафаккир, барои анҷоми вазифаҳои шаҳрвандии худ, мардум бояд аз ҳаққи назорати доимӣ бар ҷаъолияти ҳокимият ва мансабдорони он бархурдор бошанд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Муқаррароту хулосаҳои назариявии диссертатсияро дар таҳқиқоти илмии самти таълимоти сиёсӣ ва ҳуқуқӣ, инчунин ҳангоми ҷараёни тадриси фанни таърихи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқӣ, таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон, таърихи давлат ва ҳуқуқи мамлакатҳои хориҷӣ истифода бурдан мумкин аст. Аҳамияти амалии диссертатсияро ошкор намудани саҳифаи наво дар таърихи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқӣ ташкил медиҳад. Дар он ҷойҳои мутафаккири барҷастаи Шарқ Мискавайҳ муайян карда шудааст. Инчунин арзиши илмии диссертатсияро маводу далелҳо, хулоса ва пешниҳодҳои дар он ифтихосшуда муайян мекунанд, ки метавонанд дар раванди таҳсилу таълим дар муассисаҳои таҳсилоти олии, дар раванди тақмили қонунгузорӣ, рушди меъёрҳои ҳуқуқии амалкунанда ва ҷараёни ҳуқуқатбиқкунӣ ва тарғибу ташвиқи худшиносии миллӣ, ифтихороти миллӣ, ватанпарастӣ истифода бурда шаванд.

Таърихи натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ. Диссертатсия дар шӯъбаи таърихи давлат ва ҳуқуқи Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон омода ва муҳокима гардида (протоколи №7 аз 21.08.2020 сол), дар кафедраҳои назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқ, ҳамчунин, ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқи муқоисавӣ факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (протоколи №5 аз 11.11.2020 сол) аз таҳҳис гузашта, ба ҳимоя тавсия шудааст. Оид ба муҳтавои диссертатсия 15 мақолаҳои илмӣ, аз он ҷумла 7 мақола дар нашрияҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 8 мақола дар нашрияҳои дигар ҷоп шудаанд.

Натиҷаҳои асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ дар конференсияҳои илмӣ-амалии зерин дар шакли маърузаи илмӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд: Принципиҳои адолат дар афкори Абуалӣ ибни Мискавайҳ (мақола бо забони тоҷикӣ) // Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, кафедраи умумидонишгоҳии фалсафа. Мизи мудаввар оид ба “Равандҳои ҳаҷони муосир ва ояндагии иҷтимоӣ” (маҷмӯи мақолаҳо). - Душанбе: “Пойтахт”, 2017; Сарчашмаҳои ҷомеа аз нигоҳи Мискавайҳ (мақола бо забони тоҷикӣ) // Маҷмӯаи мақолаҳои конференсияи умумидонишгоҳии илмию амалии ҳайати профессорону омӯзгорон, аспирантон, магиструну унвонҷӯён ва донишҷӯён бахшида ба 27-солагии истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2018 - рушди сайёҳӣ ва ҳунароҳои мардумӣ 27-30-юми апрели 2018. Душанбе “ЭР-граф” 2018 иборат аз 2 ҷилд-705 с. Фалсафаи ҳуқуқҷодкунӣ дар андешаҳои Абуалӣ Муҳаммад ибни Мискавайҳ // Маҷмӯаи мақолаҳои семинари илмию назариявӣ дар мавзӯи “Нақши ҷавондон дар таҳмири сулҳу субот ва рушди деҳоти Тоҷикистон”, 23-юми майи соли 2019.- Душанбе: “Промекспо”, 2019.- 228С; Ахлоқ ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ аз нигоҳи Ибни Мискавайҳ. // Форуми илмию умумидонишгоҳии “Қонуният ва низом дар идораи давлатӣ” бахшида ба хотираи Нурулло Ҳувайдуллоев - аввалин прокурори генералии Ҷумҳурии Тоҷикистон (20-21 марти соли 2020) Данғара, 2020. – Душанбе:

“Графика-83”, 2020.- С238; Таълимоти Ибни Мискавайҳ оид ба одоб ва фаъолияти хизматчиёни давлатӣ // Масъалаҳои мубрами идоракунии давлатӣ ва хизмати далаатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (маҷмӯи мақолаҳои омӯзгорон ва магистрон). НАШРИ №1. Душанбе, 2020; Таърих ва осори зиндагии Абӯалӣ ибни Мискавайҳ. // Идораи давлатӣ, менеҷменти сайёҳӣ ва ҳифзи ҳуқуқ. Маҷаллаи илмӣ – амалӣ.- №1 (01), 2020; Моҳият, зурурат ва маъноиносии ҳуқумат аз назари Ибни Мискавайҳ // Масъалаҳои мубрами идоракунии давлатӣ дар масъалаҳои сиёсат, ҳуқуқ, иқтисод ва сохтори давлатдорӣ чомеаи имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҷаҳон (Маҷмӯаи мақолаҳои омӯзгорон ва магистрантон). Мизи мудаввар дар мавзӯи “Афкори сиёсӣ ҳуқуқи Абӯалӣ Муҳаммад ибни Мискавайҳ ва нақши он дар давлатдорӣ муосир”, 27 ноябри соли 2020. -Данғара: ДДД; Андешаҳои сиёсӣ, ахлоқӣ ва ҳуқуқи Абӯалӣ Мискавайҳ Розӣ. // Масъалаҳои мубрами идоракунии давлатӣ дар масъалаҳои сиёсат, ҳуқуқ, иқтисод ва сохтори давлатдорӣ чомеаи имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҷаҳон (Маҷмӯаи мақолаҳои омӯзгорон ва магистрантон) мизи мудаввар дар мавзӯи “Афкори сиёсӣ ҳуқуқи Абӯалӣ Муҳаммад ибни Мискавайҳ ва нақши он дар давлатдорӣ муосир”, 27 ноябри соли 2020, -Данғара: ДДД.

Саҳми шахсии довталаби дарёфти дараҷаи илмӣ. Мазмуну муҳтаво ва натиҷаҳои рисолаи диссертационӣ, ки бо саҳми бевоситаи муаллиф омода карда шудаанд, дар як силсила мақолаҳои дар маҷаллаҳои илмӣ дар феҳристи Комиссияи Олии аттестационии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашршудаи унвонҷӯ, ҳамчунин, дар маърузаву баромадҳои муаллиф дар конференсияҳои умумичумхуриявӣ, семинарҳои илмиву амалӣ, мизҳои мудаввар ва ҷоранинҳои дигари илмиву фарҳангӣ инъикос ёфтаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Рисола аз муқаддима, ду боб, ҳафт зербоб, хулоса ва рӯйхати сарчашмаву адабиёт иборат аст. Ҳаҷми умумии диссертатсия 194 саҳифаро ташкил медиҳад.

МУҲТАВОИ АСОСИИ ҚОР

Дар муқаддима мубрамияти мавзӯи тадқиқоти диссертационӣ асоснок гардида, робитаи қор бо барномаҳои давлатӣ мушаххас карда шуда, сатҳи тадқиқи мавзӯи диссертационӣ, мақсад ва вазифаҳои тадқиқот, мавзӯъ ва объекти он, асоси методологӣ, назариявӣ, заминаҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ, навгонии илмӣ он ва нуқтаҳои асосии илмӣ ба ҳимоя пешниҳодшаванда, аҳамияти назариявӣ ва амалии тадқиқот муайян карда шудааст. Ҳамзамон, дар он масоили натиҷаҳои тадқиқот, саҳми шахсии довталаби дарёфти дараҷаи илмӣ, сохтор ва ҳаҷми диссертатсия инъикос хурдо ёфтаанд.

Боби 1-уми диссертатсия - **"Таълимоти ахлоқию ҳуқуқи Мискавайҳ: масоили пайдоиш ва ташаккул"** - ном дошта, аз се фасл иборат аст. Дар фасли якум **"Ташаккул ва рушди таълимоти сиёсӣ ҳуқуқи Мискавайҳ"** оид ба масоили ташаккулу рушди Мискавайҳ чун мутафаккир ва муҳаққиқи илмҳои ахлоқу сиёсат ва ҳуқуқ таҳлил гардидааст. Дар ҳамин фасл ба таври мухтасар оид ба эҷодиёти мутафаккир ва қисматҳои ҳуқуқи асарҳои ӯ таҳлил анҷом дода шудааст. Дар ин росто, инчунин баҳодиҳии арзиши асарҳои Мискавайҳ аз ҷониби дигар мутафаккирони тоҷик ва "муаллими сеюм" номида шудани ӯ асоснок карда шудааст.

Ба андешаи муаллиф доираи афкори Мискавайҳ танҳо бо масоили сиёсӣ, ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ маҳдуд намешавад. Балки фалсафаи амалии ӯ ҳамчунин фарогирандаи

илмҳои дигар ба монанди: ҳикмати назарӣ, риёзиёт, таърих, адабиёт ва ҳандаса мебошад. Бинобар ин, дар ҷаҳони исломӣ то имрӯз аксари муаррихон аз китоби "Тачоруб-ул-умам" ва файласуфон аз китоби "Таҳзиб-ул-ахлоқ"-и Ибни Мискавайҳ истифода мебаранд. Навоариҳои ӯ дар ҳикмати амалӣ то он ҳад муҳиму ҷолиб мебошанд, ки бархе аз пажӯҳишгарон ба хотири ин навоариҳои ба ӯ унвони "Падари ахлоқи маданӣ"-ро сазовор донистанд.

Муаллифи диссертатсия ибраз менамояд, ки Мискавайҳ дар мамолики исломӣ яке аз аввалинҳо шуда, китоби муқаммалу муназамаи "Таҳзиб-ул-ахлоқ"-ро таҳия намуда, бенизомии то ин муддат дар илми ахлоқ мавҷуд бударо ба як тартиби муайян даровардааст. Бинобар ин, "Таҳзиб-ул-ахлоқ" сарчашма ва манбаи муътамади таълимоти ахлоқӣ ва ҳуқуқии мутафаккирони минбаъдаи тоҷик гардадааст.

Мутобиқ ба андешаи муаллиф, ҳаёт ва осори Мискавайҳ муайян менамояд, ки ин мутафаккири барҷаста дар асри даҳ зиста, дар шаҳри Бағдод, дар дарбори Бувайҳиён солҳои зиёде хидмати надимӣ, хазонадорӣ, мусоҳиби ва ғайраро ба уҳда доштааст. Дар муддати хизмати давлатӣ доштаниш мутафаккир аз хазинаи китобхонаҳои бузурги Бағдод ва Рай истифода карда, осори зиёдеро дар илми ахлоқ, фалсафа, тиб, адабиёт, таърих ва ҳуқуқ ба риштаи таҳрир даровардааст.

Дар фасли дуюми боб, ки **"Таълимоти Мискавайҳ оид ба ахлоқ ва принсипи адолат"** сухан меравад, оид ба саҳми мутафаккир дар боби ахлоқ ва принсипи адолат таҳлилох анҷом дода шудаанд. Мутафаккир бар он аст, ки ҷомеа ва ҳокимият дар заминаи ахлоқӣ ва дар асоси принсипи адолат шакл гирифта, дар заминаи онҳо амал мекунанд. Принсипи адолат, риояи ҳуқуқ ва қонунгузории дар заминаи адолат бунёдгардида заминаи давлати қонунӣ ҳисобида мешавад.

Муаллиф дар ин фасл таълимоти сиёсӣ ҳуқуқӣ ва ахлоқии Мискавайҳро таҳлил намуда, муайян сохтааст, ки дар заминаи таълимоти мутафаккирони қаблӣ Мискавайҳ андешаҳои худро ташаккул дода, ҳамзамон таълимоти ӯ таъсири худро ба афкори мутафаккирони баъди гузоштааст. Ҳамчунин, аз ҷониби муаллиф муайян гардидааст, ки адолат яке аз масоили меҳвариву аслии таълимоти Мискавайҳро ташкил медиҳад.

Муаллифи диссертатсия ибраз меорад, ки аз назари Мискавайҳ, принсипи адолат маъноҳои гуногунеро фаро мегирад ва махсусан адолати иҷтимоӣ, адолате, ки дар ҷомеа риоя мегардад, аҳамияти асосӣ ва асли дорад. Мискавайҳ дар таълимоти худ истилоҳи "адли маданӣ" – адолати иҷтимоиро таҳлил мекунад. Таъбиқи адолати иҷтимоӣ яке аз вазифаҳои асосии роҳбари давлат (ҳоким, раҳбари ҷомеа) аст, зеро маҳз роҳбари одил метавонад адолатро дар мавриди худ ва шаҳрвандон таъбиқ намояд. Мутафаккир дар ин маврид навиштааст: "Ҳокими одил адолатро дар мавриди худ ва шаҳрвандон ба қор мебандад".¹

Ба андешаи муаллиф, мутафаккир беадолатиро заминаи фасоду ришваситонӣ медонад, ки оқибати он ба бӯҳрони ҳокимият ва заифии давлат оварда мерасонад. Ин мушкилоти таҳлилнамудаи мутафаккир ҷомеаи инсониро ба таври доимӣ домангир мебошад. Ин аст, ки дар шароити муосири давлатдорӣ оқибатҳои ин вазъиятро ба назар гирифта, Ҳуқумати Ҷумҳурии Тоҷикистон кӯшиш дорад, то ҷомеаи боадолату иҷтимоӣ барпо намояд, ба муқобили фасоду ришва ҷорачӯӣ намояд. Масалан, дар

¹ Ниг.: Мискавайҳ Абуалӣ Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Яъқуб. Таҳзиб-ул-ахлоқ ва-т-таҳрир ул-аъроқ [Маън]/ Мискавайҳ Абуалӣ Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Яъқуб. – Беърот, 1966. – С.110-111.

иртибот ба ин Стратегияи муқовимат бо корруптсия барои солҳои 2013-2020 қабул шудааст ва дар доираи он барномаи чорабиниҳои гуногун амалӣ мегарданд.

Дар иртибот ба ин хулоса намудан мумкин аст, ки адолат ҳамчун категорияи ахлокиву ҳуқуқӣ дар таълимоти Мискавайҳ мавқеи меҳварӣ дошта, нисбат ба таълимоти мутафаккирони қаблӣ ва замони худ то як андоза тафовут дорад. Мискавайҳ адолатро асли муҳимтарини вучуди ҷомеа ва рукни асосии идоракунии давлат мешуморад. Асли адолат дар мавҷудият, баҳо ва рушди давлат нақш ва вазифаи муҳими ҳаёти дорад. Ба андешаи мутафаккир, сарчашмаи асосии адолат дар шучоат нуҳуфтааст ва он ҳатто ба ҳокимон зарур аст, ба он хотир ки ҳокими кишвар ва давлат бе истифодаи шучоат наметавонад адолати иҷтимоиро дар ҷомеа татбиқ намояд.

Дар фасли сеюми боб бо номи: **"Таълимоти Мискавайҳ оид ба ҳуқуқ ва вазифаҳои он"** унвонҷӯ қӯшиш намудааст, ки андешаҳои мутафаккиро оид ба ҷойгоҳи ҳуқуқ дар ҷомеа, давлат ва ҳаёти инсон ошкор намояд. Қайд намудан ба маврид аст, ки мутафаккир дар асри X зиста, чандин андешаҳои сиёсӣ ҳуқуқиеро пешкаш мекунад, ки онро мо имрӯз моли ғарбиён мешуморем. Масалан, мутафаккир чунин андеша дорад, ки на танҳо ҳар як фард бояд ҳуқуқи иштироки фаёлона дар идоракунии давлат дошта бошад, балки онҳое, ки намухоҳанд ин амалро амалӣ созанд, бояд маҷбур сохта шаванд. Фард танҳо дар ҷомеа инсонӣ комил мегардад, аз ин сабаб, инсон бояд бо ҷомеа бошад ва дар фаёлияти умумӣ фаёлона иштирок дошта бошад, дар акси ҳол ин гуна одами ҷомеагурез ба ҷомеа зиён мерасонад.

Дар таълимоти ҳуқуқи Мискавайҳ масъалаи нақши фард ва инсон дар ҷомеа ва сарнавишти сиёсӣ ӯ, ҳамчунин муносибати ӯ бо ҳокимият баррасӣ шудааст. Одатан муносибати фард бо ҳокимият дар шакли "иштирок дар ҳаёти сиёсӣ (мушорикати сиёсӣ)" ва "этирофи қонунӣ будан аз ҷониби мардум (мақбулияти иҷтимоӣ)" ифода меёбад.

Ба андешаи муаллиф, дар таълимоти ҳуқуқи Мискавайҳ байни этироф (мақбулият) ва замина (поя)-и иҷтимоии ҳуқуқат аз як тараф, аз тарафи дигар, иштироки фаёлонаи шахрвандон дар ҳалли масоили сиёсӣ робитаи зич вучуд дорад. Ин робита дар он зоҳир мешавад, ки ҳар қадар низоми сиёсӣ асли мақбулиятро ҳифз ва афзоиш дода, дар байни мардум нуфуз кунад, ба ҳамон андоза мизони ҳузурӣ мардум дар саҳнаи сиёсӣ бештар хоҳад буд. Дар ҳақиқат, этибори ҳокимони сиёсӣ ба тавоноӣ ва қобилияти истеъдоди онҳо дар ҳалли мушкилот, таъмини ниёзу манфиатҳо ва қонъ намудани хостаҳои аҳли ҷомеа вобастааст.

Муаллиф андеша дорад, ки Мискавайҳ дар таълимоти худ падидаи ҳуқуқи назорати доимии халқро аз болои фаёлияти давлат пешниҳод намудааст. Аз маҷмӯи дидгоҳҳои Мискавайҳ ба хубӣ бармеояд, ки дар сурати мутобиқати фаёлияти ҳокимият бо қонун, мардум вазифадоранд, ки бо ҳокимият ҳамкорӣ карда, ба он итоат намоянд. Барои анҷоми ин вазифа, онҳо бояд аз ҳаққи назорати доимӣ бар фаёлияти ҳокимият ва мансабдорони он бархурдор бошанд.

Муаллифи диссертатсия ибраз медорад, ки мутобиқи таълимоти Мискавайҳ ҳокимият ва ҳоким дар сурате дар ҷомеа мавриди таваҷҷуҳ қарор мегиранд, ки мақбули оммаи ҷомеа бошанд, зеро дар баробари мутобиқат бо қонун, ҳокимият ҳамчунин бояд мавриди қабули ҷомеа низ бошад ва ниёзҳои талаботи аҳли ҷомеаро қонъ ва таъмин карда тавонад. Ҷавҳари таълимоти Мискавайҳ дар бораи иштирок ва ҳамкориҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ин аст, ки инсон ҳамчун мавҷудияти табиатан маданӣ ва

ичтимоӣ набояд аз ҷомеа фирор намояд, балки ҳамроҳи дигар шахрвандон ҷиҳати беҳдошти сарнавишти сиёсӣ ва ҳуқуқии худ дар қорҳои идоракунии ҷомеа ва давлат иштирок намуда, бо ҷомеа ҳамкорӣ дошта бошад.

Боби дуюми диссертатсия "Афкори Мискавайҳ оид ба ҷомеа, ҳокимият ва давлат" аз ҷаҳор фасл иборат буда, фасли аввали он ба масоили **"Пайдоиши ҷомеа ва ҳокимият дар таълимоти Мискавайҳ"** бахшида шудааст. Мискавайҳ кӯшиш намудааст, ки сабабу омилҳои пайдоиши ҷомеа, ҳокимият ва давлатро ошкор созад, ӯ дар ин замина оид ба пайдоиши ҷомеа таълимоти махсус таҳия намудааст. Таҳлили таълимоти Мискавайҳ баёнгари он аст, ки ӯ дар таъсиси ҷомеа омили алоҳидаро муассир намешуморад. Дар таълимоти ӯ оид ба пайдоиши ҷомеа ва ҳаёти иҷтимоии инсон омилҳои гуногун таъсиргузор мебошанд, ки бар асари онҳо иҷтимоӣ инсонҳо аз хонаводаҳои алоҳида то ба ҷомеаи ҷаҳонӣ ташаккул меёбанд. Ин омилҳо табиатан маданӣ ва иҷтимоӣ будани инсон, таҳсили фазоил, камолот ва нотавонии инсон дар муқобала бо табиат, пешгирии аз зулму ситам аст, ки "ҳамагӣ даст ба дасти ҳам дода, ҷамъияти инсониро ба вучуд овардаанд".¹

Муаллиф андеша дорад, ки Мискавайҳ дар баробари баррасии омилҳои таълими ҷомеа ба сабабҳои барҳам хӯрдани ҷомеаҳо низ диққат додааст. Маълум аст, ки гурӯҳе аз муҳаққиқон заминаи фурупоиши ҷомеаро дар ҷангҳо, иқтисодиёт эътироф мекунанд ва гурӯҳи дигар сабабҳои зиёдеро ҳамчун омилҳои тағйирпазирии ҷомеа мешуморанд. Дар таълимоти Мискавайҳ омилҳои тағйирпазирии ҷомеа ва ҳагто барҳам хӯрдани он танҳо аз инсон ва иродаи ӯ эътироф шудааст. Дар таълимоти Мискавайҳ се чиз ба иродаи инсон, умуман ба ин масъала таъсиргузор ҳастанд: дин ва ҳуқуқ (шариат), хислатҳои неку бади ахлоқӣ (фазоил ва разоил), роҳбарияти ҷомеа.

Дар маҷмӯъ, Мискавайҳ дар пайдоиши ҷомеа ва ҳаёти иҷтимоии инсон омилҳои гуногунро дар якҷоягӣ муассир мешуморад, ки аз таъсири онҳо ҷомеаи инсонӣ (иҷтимоӣ инсонҳо) пайдо ва аз хонаводаи алоҳида то ба ҷомеаи ҷаҳонӣ ташаккул меёбад. Ин омилҳо: а) табиатан маданӣ ва иҷтимоӣ будани инсон; б) адолати илоҳӣ; в) таҳсили фазоил, камолот; г) тарс ва ночорӣ фарди алоҳида; д) нотавонии инсон дар муқобили табиат ва е) пешгирии аз зулму ситам, ки "ҳамагӣ даст ба дасти ҳам дода, ҷамъияти инсониро ба вучуд овардаанд". Мискавайҳ ҳокимиятро тибқи ҷенаки қонунӣ будани он тақсим менамояд. Ҷенаки асосии тақсимот ба қонун мувофиқ будани ҳокимият аст. Тибқи ин ҷенак намудҳои ҳокимияти қонунӣ – машруъ (шаръӣ) ва ҳокимияти ғайриқонунӣ – номашруъ (ғайришаръӣ) аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Мутафаккир ҳокимияти қонуниро ҳуқумати машруъ – "ҳуқумати мулуқия" ва ҳокимияти ғайриқонуниро ҳуқумати номашруъ – "ҳуқумати ғалаба" низ меномад.

Дар фасли дуюм – **"Таълимоти Мискавайҳ оид ба пайдоиш, моҳият ва вазифаҳои давлат"** масоили пайдоиш ва моҳияту вазифаҳои давлатро дар таълимоти мутафаккир баррасӣ шудаанд. Ба андешаи Мискавайҳ, сабабҳои пайдоиши давлат: а) талабот ба неруи ҳамоҳангсозанда ва пешгирии аз тазодди манфиатҳои фардҳо; б) талабот ба ҷилавгирии аз зулму нобаробарӣ, ноадолатӣ; в) талабот ба як неруи қудрате, ки зиндагии мардумро сомон бахшад, мебошанд. Ин қудрати танзимкунанда давлат мебошад, ки инсон дар марҳилаи муайяни рушди иҷтимоии худ ба он ниёз пайдо намуд. Мутафаккир нақши давлатро дар мавҷудият ва заволи ҷомеа муассир

¹ Ниг.: Мискавайҳи Розӣ Абӯалӣ. Ал-фавз ал-асгар [Магн] / Абӯалӣ Мискавайҳи Розӣ. – Бейрут, 1982. – С.66-67.

мешуморад.

Муаллиф чунин иброд медорад, ки Мискавайҳ дар мавриди вожаи давлат ва ҳокимият муодилҳои гуногуноро ҳамчун "ҳукумат", "мулк", "салтанат", "вилоят" шаҳриёр" ва "қайим-л-ҷамоат" низ истифода бурдааст. Дар маҷмӯъ, таъриферо, ки Мискавайҳ ба ҳокимият додааст, дорои чунин хусусият мебошад: аввалан, ҷомеа ва давлатро ҳимоя ва нигоҳдорӣ мекунад; дувум, бо истифода аз шариат ва сиёсат, мардумро бо рағбат ё иҷборӣ ба иҷрои ҳуқуқу уҳдадорихо ва корҳои муфид сафарбар мекунад; саввум, барои рушди ҳаёти ҷомеа мубориза мебарад ва фаъолият мекунад. Ҳокимият қудрате аст, ки бо сиёсат ва қонун барои ҳимоя, нигоҳдорӣ, рушди ҷомеа ва давлат усулҳои ихтиёрӣ ва ё иҷбориро истифода мекунад.

Мискавайҳ дар ин фасл якбора масоили таъсиси давлат вазифаҳои онро низ мушаххас намулдаст.

Дар иртибот ба ин метавон хулоса кард, ки таҳлили вазифаҳои давлат аз назари Мискавайҳ собит месозад, ки инсонҳо дар ҳаёти иҷтимоии худ барои ҷилавгирӣ аз тазодди манфиатҳои фардӣ ва дар натиҷа баҳри ҷилавгирӣ аз зулму ноадолатихо ва нобаробариҳо, ба як неру ва қудрате, ки зиндагии мардумро созмондиҳӣ намуда ва тазодди манфиатҳоро бар асоси адолати қонун танзим менамояд, ниёз пайдо мекунад, ки ин қудрати танзимкунанда ҳамон ҳокимият ва давлат аст.

Дар фасли сеюми боби дуюм бо номи **"Таълимоти Мискавайҳ оид ба талабот ба сарвари давлат, амалдорони давлатӣ ва вазифаҳои ӯ"** муаллиф кӯшиш намулдаст, то андешаҳои мутафаккиро оид ба сарвари давлат, амалдорони давлатӣ, ваколати масъулияти онҳо таҳқиқ намояд. Қайд намудан зарур аст, ки масоили мазкур барои таълимоти асримиёнагии форсу тоҷик маъмулӣ буд, вале Мискавайҳ ҳамчун яке аз асосгузори он на танҳо муносибат ба сарвару амалдорон, балки муносибати байни давлат ва раиятро дар ин ҷо таҳлил намуда, назорати мардумро аз болои ҳокимият ва фаъолияти сарвари давлат, инчунин фаъолияти ҳокимият ва сарвари давлатро дар маҳдудии қонун муайян мекунад. Ба андешаи мутафаккир, шох наметавонад, раиятро ба қоре маҷбур кунад, ки онро қонун пешбинӣ накардааст ва баръакс мардум аз ҳокимият чизеро талаб карда наметавонанд, ки берун аз талаботи қонун бошад.

Ҳамкорӣ ва шарикӣ дар идоракунии ба шох дар ҳалли қулли масоили давлатию иҷтимоӣ мусоидат мекунад. Мискавайҳ ҳудуди фаъолияти давлат, принципи масъулияти тарафайни давлат ва шахсият, масъулияти шахсият (фард) нисбат ба ҷомеа ва давлатро муайян кардааст.¹ Аз маҷмӯи дидгоҳҳои Мискавайҳ бармеояд, ки дар сурати мутобиқати фаъолияти ҳокимият бо қонун, мардум вазифадоранд, ки бо ҳокимият ҳамкорӣ карда, ба он итоат намоянд.

Мискавайҳ ба талаботи муайян оид ба амалдорони давлатӣ қаноат накарда, принципи назорати доимии халқ (ҷамъиятӣ) аз болои мақомоти давлатӣ ва амалдорони давлатиро пешниҳод кардааст. Ба андешаи мутафаккир, барои анҷоми вазифаҳои шахравандии худ, мардум бояд аз ҳаққи назорати доимӣ бар фаъолияти ҳокимият ва мансабдорони он бархурдор бошанд.

Дар робита ба таълимоти Мискавайҳ муаллиф натиҷагирӣ менамояд, ки мутафаккир дар "Таҳзиб-ул-ахлоқ" симои ҳокими ормонӣ ва сифатҳои хосси ӯро

---

¹ Ниг.: Муъминӣ, С. Чойгоҳи Шариат дар андешаи ахлоқии Мискавайҳ [Матн] / Сайидхусайни Муъминӣ // Фаслномаи «Оини Ҳикмат». – 1389 х. – С.104-115.

тасвир ва тасвиф кардааст. Мискавайҳ, ҳамчунин, ба ҳайси намояндаи илми ахлоқ ба суннатҳои ниёгон эътиқоди зиёд қоил буда, сарвари давлатро даъват мекунад, то орхоро пос дошта, тибқи талаботи онҳо амал кунад. Ба андешаи Мискавайҳ, ҳокими ормонӣ ё идеалӣ ҳамон аст, ки тибқи суннати подшоҳони пешин рафтор намуда, нигоҳбони дину шарият бошад, чунки дар гузашта мардум ба подшоҳӣ касеро интихоб мекарданд, ки худотарсу бодӣёнат буд ва тибқи қонун амал мекард. Аммо ҳар касеро, ки аз ин қор сар боз мезад, яъне аз ҳукми шарият рӯ метофт, ба гуфтаи Мискавайҳ ўро мутағаллиб (зўргўй) мехонданд ва сазовори номи маликаш намедонистанд.

Дар фасли чоруми боби дуюм бо номи **"Таносуби дину давлат дар таълимоти Мискавайҳ ва дар таҷрибаи таърихи навини Тоҷикистони соҳибистиқлол"** як қатор масоили мубрами муносибатҳои давлату динро дар таърихи рушд ва дар шароити муносири геополитики Тоҷикистон таҳлил намуда, саҳми Тоҷикистонро дар пешгирии ифротгарой, радикализи динӣ, танзими муносибатҳои байни давлату дин, ташкилотҳои динӣ ва масоили дар солҳои охир мубрамгашта инъикос мекунад. Қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ", Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон" як қатор масъалаҳои мубрами эҷодкунандаи мушкилотро аз байн бурда, заминаи ҳамкории давлату ҷомеаи шаҳравандӣ ва дар айни замон пайдоиши мушкилоти дигар гардид. Аз ин сабаб, ҷомеаи имрӯзаи тоҷиконро зарур аст, ки аз ҳалли як масъала ба баррасии масъалаи дигар гузашта, бо ҳамин минвол ташаккул ва рушди давлатдорӣ ва пешрафти ҷомеаро таъмин намояд.

Ба андешаи муаллиф, таълимоти динӣ низ тибқи таълимоти Мискавайҳ, инсонҳоро дар рӯҳияи ваҳдату муттаҳидӣ ва ғаълонокии иҷтимоӣ тарбия менамояд. Ин тарбия бо роҳи ҷамъомадҳои ҳаррӯза дар намоз, ҳарҳафтаина – намози ҷумъа, иттиҳоди одамони як ноҳияву шаҳр соли ду маротиба – дар идҳои Рамазону Қурбон ва иттиҳоди кулли инсонҳо боре як маротиба – дар маросими ҳаҷ инъикос мегардад.

Мутағаллиқ қонибдори робитаҳои зичу муносибатҳои мутақобилаи судманди дину давлат аст. Аз ин нуқтаи назар метавон гуфт, ки Мискавайҳ қонибдори робита ва ҳамкории зичи ҳокимият ва ташкилотҳои динӣ дар ҳалли ҳама гуна масоили шахсӣ, динӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ мебошад. Падидае, ки аз назари мутағаллиқ ин робита ва ҳамкоро тақозо карда, дин ва ҳокимиятро бо ҳам мепайвандад, ахлоқ мебошад. Дар назари Мискавайҳ, ахлоқ аз як тараф бо дин пайванди ногуастаи дошта, аз он сарчашма мегирад ва аз тарафи дигар, бо сиёсат робита дошта, онро ташаккул медиҳад.

Муаллифи диссертатсия ибраз менамояд, ки мутағаллиқ динро сарчашмаи ғоявии пайдоиш ва тақомули сиёсати одилона ва қонунро василаи асосии татбиқи адолати иҷтимоӣ эътироф менамояд. Аз ин рӯ, таъкид мекунад, ки ҳокимият бояд қонунро сармашқ ва дастури амали хеш кунад. Албатта, қонун дар таълимоти Мискавайҳ дар маънои ҳуқуқи амалкунанда ва баъзан ҳамчун ифодагари истилоҳи шарият ва ё ҳуқуқи ислом омадааст.

Дар ҳулосаи диссертатсия натиҷаҳои асосии илмии тадқиқоти диссертатсионӣ ҷамъбаст шудаанд. Қайд гардидааст, ки Абӯалӣ Аҳмади Мискавайҳ таҷрибаи бузург ва донишу маълумоти фаровоне оид ба хизмати давлатӣ, рушди шахсият ва муносибати байни давлат ва амалдорони давлатӣ дошт. Ҳамаи ин донишу таҷрибаҳо дар ташаккули шахсияти илмиву фарҳангии Мискавайҳ нақши боризеро бар ҷой

гузоштаанд, [13-М].

Мискавайҳ бар хилофи аксарияти мутафаккирон, ки сарчашмаи пайдоиши ҷомеаи башариро танҳо дар табиятан мутамаддин будани инсон ҷустуҷӯ мекунад, омилҳои пайдоиши ҷомеаро ба таври нисбатан дақиқ муайян кардааст. Ба андешаи ӯ, одамон ҳамчун махлуқи иҷтимоӣ дар асари хатару тарс ночори рӯй бар зиндагии маданӣ ва иҷтимоӣ овардаанд. Ин андешаи Мискавайҳ далел бар пайрави фалсафаи машшоӣ будани мутафаккир мебошад, [4-М].

Мискавайҳ таърихи башариятро дар ташаккулу такомул доништа, ҷомеаро бошад, ҳамчун як ҳастии доимо ба самти камол ҳарактунанда тасаввур мекунад. Ҷомеаи башарӣ тибқи таълимоти Мискавайҳ аз иҷтимоӣ кӯчаки хонавода оғоз гардида, бо ташаккулёбии ҷомеаи ҷаҳонӣ ба авҷи такомули худ мерасад, [15-М].

Ба андешаи Мискавайҳ, саодати ҳақиқӣ насиби он касе мешавад, ки аввал ҳуқуқ (шариат)-ро азбар намузда, худро бо он комилан мутобиқ созад ва тибқи аҳкоми он амал кунад; сипас, замоне ки ба булуғи ақлӣ ва рушди комил расид, бояд ҳикматро биёмузад ва онро хуб дарк кунад. Ин андешаи Мискавайҳ дар замони муосир низ аҳамияти амалии худро гум накардааст, зеро ба инсон зарурияти аввал ба камолоти ахлоқӣ расида, рафтори худро бо меъёрҳои ҳуқуқии ҳукмрон дар ҷомеа созгор намудан, сипас илму фунуни гуногун азбар намуданро талқин мекунад. Мутафаккир муътақид аст, ки дар сурати ғайришудани чунин тартиби таҳсил ва касби илму донишҳои шаръӣ ва фалсафӣ дар байни шариат ва илм (ҳикмат), яъне дар байни дин ва илму фалсафа ҳеҷ бархурде ва ё зиддияте боқӣ намоёнад, баръакс онҳо якдигарро тасдиқ ва тақмил менамояд, [11-М].

Мискавайҳ таълимоти махсус оид ба пайдоиши ҷомеаро таҳия намуздааст. Сарчашмаҳои таъсиси ҷомеаро Мискавайҳ ба авомили зерин: яқум, табиятан мутамаддин ва махлуқи иҷтимоӣ будани инсон; дуюм, аз тарсу зарурат (ночорӣ) иҷтимоӣ шудани инсонҳо вобаста медонад. Омилҳои яқум инсонро барои касби ҳуқуқу озодихоӣ фитрии худ, омилҳои дувум барои эҳтироми ҳуқуқу озодихоӣ дигарон ва ғайри инҳо низому тартиботи ҳуқуқии дар ҷомеа ҳукмрон тарбия мекунад, [14-М].

Мискавайҳ оид ба пайдоиши давлат назари махсуси худро дорад. Ба андешаи мутафаккир, пайдоиши падидаҳои иҷтимоӣ мақсад ва таъйиноти муайян доранд. Тибқи назари ӯ инсонҳо дар ҳаёти иҷтимоии худ барои ҷилавгирӣ аз тазодди мановфеи афрод, ҷилавгирӣ аз зулму ноадолатиҳо ва нобаробариҳо ба як неру ва қудрате ниёз пайдо карданд, ки он метавонад зиндагии мардумро сомон бахшад ва ин қудрати танзимкунанда давлат мебошад. Мутафаккир зарурати дафъи нобаробариҳо ва ноадолатиҳои иҷтимоӣ, пешгирӣ ва маҳдуд кардани тазод ё бархурди манфиатҳоро аз омилҳои муҳими пайдоиши давлат мешуморад, [2-М].

Мискавайҳ дар таълимоти худ кӯшиш намуздааст, ки ба мавҷудияти ҳокимият ва давлат аз нуқтаи назари қонунӣ будани мавҷудияти онҳо баҳодихӣ намояд. Ӯ кӯшидааст, ки вобаста ба таълимоти худ ва вобастагии ҳоким ба шароити қонунӣ будани ҳокимият машруиати ҳокимият ва ҳокимонро ба намудҳои ҷудо намояд. Ченаки асосии тақсимот ба қонун (шариат) мувофиқ будани ҳокимият аст. Тибқи ин ченак ӯ ду намуди ҳокимиятро аз ҳам фарқ мекунад: ҳокимияти қонунӣ – машруъ (шаръӣ) ва ҳокимияти ғайриқонунӣ – номашруъ (ғайришаръӣ). Намудҳои номбаршударо ба таври дигар низ ном мебарад, масалан ҳокимияти қонуни (ҳукумати машруъ)-ро "ҳукумати мулуқия" ва ҳокимияти ғайриқонуни (ҳукумати номашруъ)-ро "ҳукумати ғалаба" меномад, [6-М].

Мутафаккири ахлоқгаро адолатро чавҳари муносибатҳои ахлоқӣ, сиёсӣ ва давлатӣ мешуморад. Принципи адолат дар андешаҳои сиёсӣ ва ҳуқуқии Мискавайҳ дар ҷомеа, дар низоми принципҳои аслии идоракунии давлатии ҷомеа нақши муҳимтаринро дорад. Ба андешаи муаллиф, татбиқи яке аз меҳварҳои аслии ақидаи Мискавайҳ принципи адолат мебошад, [8-М].

Яке аз муҳимтарин андешаҳои ҳуқуқии Мискавайҳ дар таълимоти сиёсӣ ҳуқуқиаш – ин вобастагии давлат аз қонун (шариат) аст. Мутафаккир шариатро муҳимтарин манбаи инъикоскунандаи адолати иҷтимоӣ мешуморад, нақши меҳварӣ ва калидии мардумро дар қабул кардани ҳокимияти қонунӣ (шаръӣ) эътироф мекунад, [1-М].

Мискавайҳ ҳудуди ғаёлияти давлат, масъулияти онро нисбат ба шахсият (фард) ва баръакс, масъулияти шахсият (фард)-ро нисбат ба ҷомеа ва давлат муайян кардааст. Тибқи андешаҳои ӯ, Ҳукумат наметавонад фардро ба қоре бар хилофи дастуроти қонун (қонунҳои амалкунанда) маҷбур кунад ва фард ҳам наметавонад аз ҳокимият чизеро талаб кунад, ки хориҷ аз ин ҷаҳорҷӯби ҳуқуқ бошад. Ҳам ҳокимияти давлатӣ ва ҳам мардум вазифадоранд, ки дар тамоми рафторҳо ва тасмимоти худ адолат ва инсоф, дурусткорӣ ва шафқатро риоя кунанд. Аз маҷмӯи дидгоҳҳои Мискавайҳ бармеояд, ки дар сурати мутобикати ғаёлияти ҳокимият бо қонун мардум вазифадоранд, ки бо ҳокимият ҳамкорӣ карда, ба он итоат намоянд, [5-М].

Мискавайҳ дар таълимоти худ оид ба давлат вазифаҳои давлатро муайяну мушаххас намулдааст. Вазифаҳои муҳимтарини давлат, аз нигоҳи Мискавайҳ, ҳифзи марзҳо, таъмини саодат ва адолат, тавсеа ва пешрафти ҷомеа мебошад. Ӯ иҷрои ин вазифаҳоро барои пойдорӣ ва мавҷудияти ҷомеа ва давлат муҳим ва ҳатмӣ шуморидааст, [7-М].

Муҳимтарин андешаи ҳуқуқии Мискавайҳ – ин вобастагиву пойбандии ҳокимият ба қонун мебошад. Нақши меҳварӣ ва калидии мардумро бошад, Мискавайҳ дар қабул кардани ҳокимияти қонунӣ мебинад. Аз назари ӯ, инсон, ки мавҷуди табиатан мутамаддин ва иҷтимоӣ аст, барои расидан ба хушбахтӣ бояд ҳамроҳи ҷомеа барои сарнавишти сиёсӣ ва ҳуқуқии худ дар идоракунии давлатӣ ширкат намояд, [12-М].

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо

- азбаски мутафаккир бо роҳи ҷалб намудани шахрвандон ба гурӯҳҳои иҷтимоӣ, таълиму тарбия, варзиш ва ғайра ба роҳ мондани ҳамкории ҷамъиятро талаб мекунад, ин амалҳо дар ҳаёти иҷтимоӣ шахсро ба дарки адолат раҳнамун месозанд. Мутафаккир манфиати ҷамъиятиро волотар аз манфиати фардҳо эътироф менамояд, чунки он барои пешбурди қори ҷомеа ва ҳамчунин барои ҳар як фарди ҷомеа хизмат мекунад.

- ҳулосаю пешниҳодҳои диссертатсияро дар ғаёлияти мақомоти қонунгузорӣ, мақомоти давлатии татбиқкунандаи сиёсати давлатӣ, дар таҳқиқотҳои минбаъдаи илмӣ, дар матни китобҳои дарсӣ ва лексияву дарсҳои амалӣ истифода бурдан мумкин аст.

- баҳри вусъати ҷаҳонбинии ҳуқуқиву сиёсӣ ҷомеа дар иртибот бар фарҳанги миллий, бояд таълимоти ахлоқӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқии Мискавайҳ ва асарҳои муҳимтарини ӯ ба забони тоҷикӣ дар шакли рисолаҳо нашр карда, дар байни мардум паҳн карда шавад;

-андеша ва принсипҳои пешниҳоднамудаи Мискавайҳ дар китобҳои дарсии таълимӣ ҷой дода шаванд.

Таҳқиқот исбот менамояд, ки зарурати қабули консепсияи омӯзиши фарҳанги ҳуқуқии ниёгон ва умуман омӯзиши фарҳанги миллий ба таври ҷиддӣ ва ба таври ҳамешагӣ ба миён омадааст ва он бояд аз ҷониби ҷомеаи илмӣ ва умуман Ҳукумати Тоҷикистон қабул ва ба таври муттасил, системавӣ ва доимӣ амалӣ карда шавад.

МУҲТАВОИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ ДАР МАВОДҶИ ИНТИШОРИИ ЗЕРИНИ МУАЛЛИФ ДАРҶ ШУДААНД:

Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷои шудаанд:

[1-М]. Қодирзода, С.М., Абдулхонов, Ф.М. Таълимоти Мискавайҳ онди идораи давлат ва мансабдорони давлатӣ [Матн] / С.М. Қодирзода, Ф.М. Абдулхонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. Иқтисодиёт, ҳуқуқшиносӣ, сиёсатшиносӣ. – Душанбе, 2019. – №1. – Ҷ.1. – С. 226-229.

[2-М]. Қодирзода, С.М., Буризода, Э.Б. Андешаҳои ибни Мискавайҳ оид ба мафҳуми ҳокимият ва давлат [Матн] / С.М. Қодирзода, Э.Б. Буризода, // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе, 2019. – №2 (30). – С. 23-28.

[3-М]. Қодирзода, С.М. Баъзе андешаҳои ҳуқуқшиносӣ Мискавайҳ [Матн] / С.М. Қодирзода // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе: Хирадмандон, 2020. – №1 (33). – С. 53-57.

[4-М]. Қодирзода, С.М. Моҳият ва вазифаҳои ҳуқуқ да ҷомеа аз нигоҳи Ибни Мискавайҳ [Матн] // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе, 2019. – №4 (32). – С. 158-162.

[5-М]. Қодирзода, С.М. Ҳуқуқҷодкунӣ аз нигоҳи Ибни Мискавайҳ ва нақши он дар давлати муосири тоҷикон [Матн] / С.М. Қодирзода // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе: Хирадмандон, 2020. – №1 (33). – С. 161-167.

[6-М]. Қодиров, С.М. Масоили омӯзиши мафҳуми давлат ва ҳокимият дар таълимоти Ибни Мискавайҳ [Матн] / С.М. Қодиров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. Иқтисодиёт, ҳуқуқшиносӣ, сиёсатшиносӣ. – Душанбе, 2018. – №3. – С. 239-243.

[7-М]. Қодиров, С.М. Омилҳои аз байн рафтани ҷомеа ва роҳи пешгирӣ аз он дар андешаҳои Абуалӣ Муҳаммад Ибни Мискавайҳ [Матн] / С.М. Қодиров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. Иқтисодиёт, ҳуқуқшиносӣ, сиёсатшиносӣ. – Душанбе, 2018. – №6. – Ҷ.2. – С. 210-213.

Мақолаҳои илмие, ки дар дигар нашрияҳои илмӣ ҷои шудаанд:

[8-М]. Қодиров, С., Абдулхонов, Ф.М. Принсипҳои адолат дар афкори Абуалӣ ибни Мискавайҳ [Матн] / С. Қодиров, Абдулхонов, Ф.М. // Равандҳои ҷаҳони муосир ва ояндабани иҷтимоӣ. Маҷмӯаи мақолаҳо. – Душанбе: Пойтахт, 2017. – С. 25-35.

[9-М]. Қодирзода, С.М. Ахлоқ ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ аз нигоҳи Ибни Мискавайҳ [Матн] / С.М. Қодирзода // Форуми илмӣ умулдонишгоҳии "Қонуният ва низом дар идораи давлатӣ" бахшида ба хотираи Нурулло Ҳувайдуллоев - аввалин

прокурори генералии Ҷумҳурии Тоҷикистон (Данғара, 20-21 марти соли 2020). – Душанбе: Графика-83, 2020. – С. 192-195.

[10-М]. Қодирзода, С.М. Фалсафаи ҳуқуқҷодкунӣ дар андешаҳои Абуалӣ Муҳаммад ибни Мискавайҳ [Матн] / С. Қодирзода // Маҷмуаи мақолаҳои семинари илмию назариявӣ дар мавзӯи "Нақши ҷавонон дар таҳкими сулҳу субот ва рушди деҳоти Тоҷикистон" 23-юми майи соли 2019. – Душанбе: Промекспо, 2019. – С. 91-100.

[11-М]. Қодиров, С.М. Давлати ҳуқуқбунёд аз нигоҳи таърих ва фалсафа [Матн] / С.М. Қодиров // Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи умумидонишгоҳии илмию амалии ҳайати профессорону омӯзгорон, аспирантон, магиструну унвонҷӯён ва донишҷӯён бахшида ба 27-солагии истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2018-рушди сайёҳӣ ва хунароҳои мардумӣ 27-30-юми апрели 2018: Иборат аз 2 ҷилд. – Душанбе: ЭР-граф, 2018. – Ҷ.1. – С. 178-181.

[12-М]. Қодиров, С.М. Сарчашмаҳои ҷомеа аз нигоҳи Мискавайҳ [Матн] / С.М. Қодиров // Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи умумидонишгоҳии илмию амалии ҳайати профессорону омӯзгорон, аспирантон, магиструну унвонҷӯён ва донишҷӯён бахшида ба 27-солагии истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2018 – рушди сайёҳӣ ва хунароҳои мардумӣ 27-30-юми апрели 2018: Иборат аз 2 ҷилд. – Душанбе: ЭР-граф, 2018. – Ҷ.1. – С. 205-207.

[13-М]. Қодирзода С.М., Буризода Э.Б. Таърих ва осори зиндагии Абӯалӣ ибни Мискавайҳ. / С.М. Қодирзода, Э.Б. Буризода // Идораи давлатӣ, менечменти сайёҳӣ ва ҳифзи ҳуқуқ. Маҷаллаи илмӣ – амалӣ. – Данғара, 2020. -№1 (01). - С. 13-21.

[14-М]. Қодирзода С.М., Буризода Э.Б. Моҳият, зарурат ва маъношиносии ҳуқуқ аз назари Мискавайҳ // Масъалаҳои мубрами идоракунии давлатӣ дар масъалаҳои сиёсат, ҳуқуқ, иқтисод ва сохтори давлатдорӣ ҷомеаи имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷаллаи илмӣ-таҳқиқотӣ. – Данғара, 2020. – С. 5-13.

[15-М]. Қодирзода С.М. Андешаҳои сиёсӣ, ахлоқӣ ва ҳуқуқии Абуалӣ Мискавайҳи Розӣ // Масъалаҳои мубрами идоракунии давлатӣ дар масъалаҳои сиёсат, ҳуқуқ иқтисод ва сохтори давлатдорӣ ҷомеаи имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷаллаи илмӣ-таҳқиқотӣ. – Данғара, 2020. – С. 150-154.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
ТАДЖИКИСТАНА
ИНСТИТУТ ФИЛОСОФИИ, ПОЛИТОЛОГИИ И
ПРАВА
ИМ. А. БАХОВАДДИНОВА**

На правах рукописи

**УДК: 340.12:32 (091)(575.3)
ББК: 67.99+66 (2Г)
К-75.**

КОДИРЗОДА САЙИДМУССО МУХИБУЛЛО

**ПОЛИТИЧЕСКОЕ И ПРАВОВОЕ УЧЕНИЕ
АБУАЛИ МУХАММАДА ИБН МИСКАВАЙХА**

**специальность: 12.00.01. – теория и история права и
государства; история правовых и политических учений**

**Автореферат
диссертации на соискание ученой степени
кандидата юридических наук**

ДУШАНБЕ – 2021

Диссертация подготовлена и рекомендована к защите в отделе истории государства и права Института философии, политологии и права им. А. Баховадинова Национальной академии наук Таджикистана

Научный руководитель: **Абдулхонов Файзали Махмудович** – кандидат юридических наук, дотсент, заведующий кафедрой государственного управления и самоуправления Академии государственного управления при Президента Республики Таджикистан

Научный консультант: **Буризода Эмомали Бозор** – доктор юридических наук, профессор, завотделом истории государства и права Института философии, политологии и права им. А. Баховадинова Национальной академии наук Таджикистана.

Официальные оппоненты: **Элназаров Давлатшо Ходжаевич** доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой государственно - правовых дисциплин Российско - Таджикского (Славянского) университета

Кенджаев Шухрат Юсуфович - кандидат юридических наук, доцент кафедры теории и истории государства и права Государственный университет права, бизнеса и политики Таджикистана.

Оппонирующая организация: Государственное профессиональное высшее учебное заведение “Бохтарский государственный университет им. Н. Хусрава” (г. Бохтар)

Защита диссертации состоится 21 мая 2021г., в 14.⁰⁰ на заседании диссертационного совета 6D.KOA-002 при Таджикском национальном университете (734025, г. Душанбе, ул. Буни Хисорак, зал диссертационного совета юридического факультета).

С содержанием диссертации можно ознакомиться на сайте www.tnu.tj и в центральной библиотеке Таджикского национального университета (734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17).

Автореферат был разослан «___» _____ 2021 года.

**Ученый секретарь диссертационного совета,
доктор юридических наук, профессор**

Азизода У.А.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. "Таджикский народ с древнейших времен имел огромное уважение к науке, обучению и воспитанию и на протяжении истории воспитал таких гениев, которые имеют огромный вклад в развитии мировой науки"¹. Лидер нации прав, потому, что правовое и политическое учение таджикского народа развиваясь в течении тысячелетий, является бесценным кладом, хотя по разным субъективным и объективным причинам частично и поверхностно исследовано со стороны некоторых исследователей и имеется потребность в более глубокой и всесторонней его исследовании. "В исторических источниках и работах ученых исследователей отмечено, что арийцы –таджики стояли у истоках революции разума в человеческой цивилизации"². Имеющий огромное научно-теоретическое и нравственно - практическое значение учение предков вынуждает нас обратиться к этому кладу для её познания и изучения, потому, что в истории человеческой цивилизации и культуры исламских стран, особенно персоязычных народов, основу работ ученых, поэтов и других мыслителей которых составляли не только нормы морали и этики, математика и медицина, механика и астрология, физика и химия, но и политика, история и право, наследниками которых являемся мы – таджики. Данную идею доказывает и Лидер нации, который отмечает, что таджики: "... в строительстве сильных и развитых государств, создании первых культурных ценностей, справедливой системы права, труды на темы этики и научных исследований имеют неоценимый вклад"³. Содержание этого ценнейшего наследства вынуждает исследователей, в целях воспитания подрастающего поколения, здорового и активного, цивилизованного и имеющего все лучшие нравственные черты личности гражданского общества, прежде всего, в духе национальной гордости, защитника Отечества и национальных интересов, воспитание в духе активного гражданина, обратиться к этому бесценному кладу, все больше использовать его институты, инструкции, рекомендации и гуманистические нормы. Изучение правовых и политических учений, а также солидной литературы оставленное нам предками, особенно в современных условиях, когда большинство моральных, социальных, правовых и экономических и политических шаблонов требуют обновления, является актуальной проблемой, поэтому, ответственных за данные сферы жизнедеятельности общества необходимо в целях совершенствования и развития конструктивной и созидающей идеологии личности в обществе, использовать эти источники как основу своей деятельности. Так как, именно нормы поведения, особенно правовые и моральные требования, которые во все времена воспитывали личность в духе терпимости, рыцарства (чавонмарди), справедливости, бесстрашия и другие лучшие человеческие качества, сегодня также выполняют свои функции. Человеческая мораль, с одной стороны, отделяет индивида от противоправного поведения и других негативных черт характера, с другой стороны, требуя соблюдения требований этики, правовых

---

¹ См.: Суханрони Асосгузори сулху вахдати милли – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар вохӯри бо олимони кишвар 18 марти 2020, ш. Душанбе [Манобеи электронӣ]. – Низоми дасрасӣ: <http://www.prezident.tj/node/22643> (санаи муруҷат: 17.04.2020)

² См.: Там же.

³ См.: Там же.

норм принятых государством как нормы поведения и социальных отношений совместного проживания членов общества, становится фактором правопорядка, развития и свободы общества и его членов.

Объективный анализ работ средневековых мыслителей - Мискавайха, Низомулмулка, Кайковуса, Зохирии Самарканди и др., свидетельствует о том, что в политической и правовой деятельности они в первую очередь отвергали радикализм. "Являясь сторонниками теории аристократического правления, одновременно они требовали учета интересов подданных и считали целью управления обеспечение благ всем членам общества. Поддерживая авторитарное правление, они в то же время считали, что царь должен проявлять снисхождение в отношении народа"¹.

Автор особо подчеркивает, что в арийском обществе государственность и институты права всегда развивались в тесной связи с нормами этики и религии. С учетом этого можно говорить о том, что политико-правовые учения на исторической территории проживания таджиков появились ещё в далеком прошлом, а в X в. произошло их настоящее возрождение. Как отмечают многие ученые, X в. стал золотым веком таджикской нации. Именно в этот период наивысшего уровня развития достигли наука и литература, этика и культура, правотворчество и принципы становления государственности. Всё это нашло отражение в соответствующих трактатах, известных исторических, литературных и правовых источниках. Объективное их изучение и оценка приводят к выводу о том, что они являются примером того, как таджикские мыслители смогли не только защитить духовное национальное достояние таджиков, но и разработать на его основе важнейшие для развития общества правовые, этические, социально – политические и философские концепции. Для автора в рамках изучаемой темы особенно большой интерес представляют правовые и политические учения. Здесь вклад средневековых мыслителей мусульманского Востока просто не оценим. В их ряду особое место занимает Ибн Мискавайх, вклад которого в возрождение, исследование и пропаганду 5 - тысячелетнего философского, политического, правового, этического наследия, традиций доисламской таджикской государственности требует самого тщательного и глубокого анализа. Актуальность изучения его творчества не вызывает никаких сомнений, потому что оно несет в себе высокий позитивный для нынешнего поколения правовой и политический заряд. Академик М.А. Махмудзода в связи с правовым наследством Древнего Рима пишет: "Наследие юриспруденции Древнего Рима - это яркая и значительная страница мировой истории и в своем классическом состоянии оно на протяжении столетий определяло и по сей день в значительной степени, определяет особенности развития правовых систем многих стран мира. Несмотря на то, что с периода возникновения римского права прошло достаточно времени, устойчивость и плодотворность данной правовой конструкции, ставшей со временем правовой доктриной, и по сей день не утратила свою актуальную значимость."² Данный тезис можно

---

¹ См.: Сативалдыев Р.Ш. Политическая и правовая мысль ранне-средневекового мусульманского Востока (На примере «Кабуснамэ», «Сиясет-намэ», «Синдбаднамэ») [Текст]: дисс... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Сативалдыев Рустам Шарофович. – Душанбе, 1999. – С.6.

² См.: Махмудзода М.А. Ҳифзи ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрвандӣ дар қонунгузории Рим (баъзе масъалаҳои қабули қонунҳои Рим) // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. - 2020. - №4 (36). – С. 153.

смело использовать и в отношении таджикских мыслителей, особенно в отношении Мискавайха, потому что, например, предложенные Мискавайхом принцип взаимной ответственности государства и личности, принцип общественного надзора за государственным управлением не утратили свою научную и практическую значимость и актуальность и в современных условиях. Примечательно и то, что, ратуя за возрождение институтов и традиций государственности и права прошлого, Мискавайх в то же время настаивал на том, что каждое государство должно иметь свою политико-правовую систему. Он и разработал свою теорию, отличающуюся гуманистической направленностью, что отвечало духу национального самосознания таджиков.

Актуальность предлагаемого исследования подтверждается и словами Д.С. Рахмона, который пишет: "При глобализации проблемы уважения национальной культуры, повышения уровня духовности личности, воспитания и формирования подрастающего поколения ... многократно обостряются. В современный период культурная политика государства, развитие духовных основ государственности, созидательного мышления, национальной гордости и чувства патриотизма населения страны должны быть нацелены на формирование национальной идентичности"¹. Учение Мискавайха прямо отвечает вышеприведенным словам. Он является одним из тех мыслителей, правовые идеи которого до сих пор вызывают интерес не только на Востоке, но и на Западе. Многие предложенные средневековым мыслителем политико-правовые принципы оказались созвучными современному конституционному положением практически всех стран мира. Эта преемственность ещё более актуализирует тему диссертационного исследования. Глубокое и всестороннее изучение политического и правового учения, а также учения об этике Мискавайха значительно прояснит многие важные правовые проблемы, которые решались великими правоведами Востока по-разному, но всегда с учетом традиций и менталитета народа.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Связь работы с программами и научными темами. Диссертация подготовлена в рамках перспективных научно-исследовательских программ отдела истории государства и права Института философии, политологии и права Национальной академии наук Таджикистана для 2008-2012 гг. «Традиции государственности и правовые реформы в истории таджикского народа: история и современность» и для 2013-2018гг. "Особенности действия правовых институтов в истории таджикской государственности ". Одной из целей этих программ был анализ правовых и политических учений таджикских мыслителей, определение места таджикских мыслителей в становлении и развитии институтов государственности и традиций права.

Степень изученности темы. В своем творчестве Мискавайх уделил основное внимание анализу практической философии, которая включала этику политику и право. У отечественных и зарубежных ученых-правоведов и философов в учении Мискавайха особый интерес вызывало его учение об этике. Так, Заки Муборак во втором томе своего труда "Научная поэтика IV в." учению об этике

---

¹ См.: Рахмон Д.С. Хукуки инсон дар шароити чахонишавӣ ва тақвиятебии тафовутиҳои фарҳангӣ-тамаддунӣ: масъалаҳои назарӣ, усулӣ ва амалӣ-хуқуқӣ. Дисс. д-ри илмҳои хуқуқшиносӣ. 12.00.01. – Душанбе, 2019. –С. 32.

Мискавайха посвятил целую главу¹. В ней он писал о том, что Мискавайх в своих трудах нередко обращался к Галену, Аристотелю, их учениям об этике морали, иногда высказывался о шариате и мусульманском праве, но при этом автор не подкрепляет свои выводы никакими источниками.

Другой исследователь истории философии ислама – Мухаммад Юсуф Мусо, отмечает, что Мискавайх внес очень большой вклад в изучение этики. При этом он считает, что работы Мискавайха – это смесь идей Платона, Аристотеля, Галена и учения шариата. По мнению Мусо Мухаммада Юсуфа, Мискавайх, в отличие от многих философов, утверждал, что характер человека можно изменить, и доказывал это на основе практики и результатов своих наблюдений. Счастье же Мискавайх трактовал как слияние воедино теоретического и практического познания.

Абдулазиз Иззат в 1946г. тоже издал работу, посвященную средневековому мыслителю. Называлась она "Философия этики Ибн Мискавайха". В ней А. Иззат писал о том, что Аристотель для подростков и молодежи в качестве начального образования предлагал музыку и спорт, а Мискавайх - изучение права (шариат)².

Общеполитические идеи о миропознании, о богословии, человековедении, праве, этике Мискавайха рассмотрел Умар Фаррух, а Алиасгари Халаби в своей работе посвятил учению Мискавайха целую главу, в которой попытался обосновать различия между его "Тахзиб-ул-ахлок" и "Носировой этикой" Насириддина Туси.³

Мухаммад Рашход, анализируя философско-этические взгляды Мискавайха, систематизирует их в шестнадцать пунктов. Так, одно из утверждений Мискавайха гласит: "Люди должны познать правду шариата, знать, что шариат – это этическое учение, которое зиждется на любви человека к человеку"⁴.

Кроме упомянутых ученых, о Мискавайхе высказывались в своих произведениях также Абдуррахмон Бадави, Сайид Нафиси, Мухаммад Аркун и другие мыслители Востока.

В советский период, а именно в 1962 г. кандидатскую диссертацию на тему: "Историк и философ X-XI вв. ибн Мискавайх и его время" защитил Б.Я. Шидфар. В ней были отражены и некоторые этические, политические и правовые идеи мыслителя⁵.

В 1980 г. таджикский ученый Умарбек Султонов издал свой труд "Жизнь и учения некоторых выдающихся ученых"⁶. В ней он отмечал, что Мискавайх в

---

¹См.: Муборак, З. Ан-насар ул-фанни фи-л-карн ур-робъ (Насри илми дар асри IV) [Матн] / Заки Муборак. – Кохира, 1934. – Ч.2. – 499.

²См.: Иззат Абдулазиз. Ибн Мискавайх фалсафатуху ал-ахлокия ва масодируху [Матн] / Абдулазиз Иззат. – Кохира, 1946. – С.81.

³См.: Халаби, А. Таърихи фалсафаи эронӣ аз оғози таърих то имрӯз [Матн] / Алиасгар Халаби. – Техрон, 1973. – С. 328.

⁴См.: Рашход, М. Фалсафа аз оғози таърих [Матн] / Мухаммад Рашход. – Техрон, 1332 х. – С.180.

⁵См.: Шидфар, Б.Я. Историк и философ X-XI вв. Ибн Мискавайх и его эпоха [Текст]: автореф. дисс... канд. истор. наук / Б.Я. Шидфар. – М., 1962. – С. 22-23.

⁶См.: Султонов, У. Рузгор ва афкори чанд тан аз донишмандони бузург [Матн] / У. Султонов. – Душанбе, 2000. – С.208-209.

условиях средневековья призывал противоборствующие сословия к соблюдению принципов справедливости, равенства, братства, дружбы и любви, несмотря на обычаи, традиции, религию, расу, национальность. “Причина вечности его имени именно в этом”¹,-считает У. Султонов.

О богатом наследии Мискавайха писал и Н.Ю. Баратов в своей кандидатской диссертации “Основные принципы этического учения Фараби и их развитие в работах прогрессивных мыслителей”². Во второй главе этой работы отмечается, что продолжателем этических идей Фараби в XI в. стали Абулхайр ибн ал-Хамор, Абусулаймон Мантикии Сиджистони, Ибн Мискавайх, Авиценна и др. По мнению этого ученого, на политико-правовые взгляды Мискавайха определенное влияние оказали труды Фараби “Политическое управление” и “Добродетельный город”³.

Взгляды Мискавайха глубоко исследовал также английский востоковед Марголиус, который, изучая его книгу “Тачориб-ул-умам”, написал к ней введение и определил годы рождения и смерти ученого (320/325–420гг.).⁴

Амин Хусайн ал-Омули в своей работе “Аъёну-ш-шиа”⁵, описывая жизнь и деятельность Мискавайха, проанализировал переписку Мискавайха с Бадёуззамоном ал-Хамадони, “Васиятнома” (“Завещание”) Мискавайха и другие его работы. В итоге он резюмирует: в своем “Завещании” мыслитель призывал людей к совершенствованию, познанию и самопознанию.

Мухаммад Икбол при изучении работ Мискавайха внимание обратил на философские аспекты его учения. По его мнению, Мискавайх является одним из выдающихся философов, но при этом он проявил себя и в других науках. Икбол писал: “Большинство исследователей изучили только его учение об этике, а я исследовал философию Мискавайха, которая является более систематизированной, чем философия Фараби”⁶.

В 1983г. немецкий востоковед Д. Гионтас опубликовал в Лейпциге книгу под названием “Павел Перс о классификации философии Аристотеля”. В ней приводится такой интересный факт: проанализировав работы Павла Перса, Д. Гионтас приходит к выводу, что одну из работ Павла, написанную на пехлевийском языке, Мискавайх включил в свою книгу “Тартиб-ус-саодат”.⁷

Важный вклад в изучение этических и политических идей Мискавайха внес таджикский ученый Махмадрахим Исоев.⁸ Автор использовал его работу как важный методологический источник при подготовке своей диссертационной

---

¹ См.: Султонов, У. Муосирони Абуалӣ ибни Сино [Матн] / У. Султонов. – Душанбе: Дониш, 1980. – С.111.

² См.: Баратов, Н.Ю. Основные принципы этики Фараби и их развитие в трудах передовых мыслителей [Текст]: дисс. ... канд. филос. наук / Н.Ю. Баратов. – Ташкент, 1981. – С.99-119.

³ См.: Яхё ибни Адӣ. Тахзиб-ул-ахлоқ [Матн] / Яхё ибни Адӣ. – Техрон, 1365 х. – С.21.

⁴ См.: The Eclipse of the Abbasid Caliphate. Ed., transl., and elucid., by Amedroz and Margoliouth. The concluding portion of the «Experiences of the nations» by Miskawaihi. - Oxford, 1921.

⁵ См.: Омули Амин Мухсини. Аъёну-ш-шиа [Матн] / Амин Мухсини ал-Омули. – С.220.

⁶ См.: Тахти истилоҳи фалсафаи увло метафизика (мобъадуттабаи) дар назар дошта шудааст (тавзеҳи Қ.С.)

⁷ См.: Общественные науки за рубежом. – М., 1985. – №4(9). – С.89-91.

⁸ См.: Исоев М. Этическое учение Мискавайха и его роль в развитии этической мысли средневековья [Текст]: автореф. дисс. ... канд. филос. наук / Исоев Махмадрахим. – Душанбе, 1993; Его же: Баъзе мулоҳизаҳои Мискавайх роҷеъ ба ҳикмати кишвардорӣ [Матн] / М. Исоев // Фалсафа дар аҳди Сомониён. – Душанбе, 1999. – С.250-260; Его же: Ҳикмати амалии Мискавайх [Матн] / М. Исоев. – Душанбе, 2003.

работы.

Из работ отечественных ученых, посвященных правовым проблемам, связанным с темой и содержанием предлагаемого исследования, с историей государства и права Таджикистана, историей правовых и политических учений, диссертант уделил внимание трудам Ф.М. Абдуллонова¹, А.У. Азиззода², Г.С. Азизкуловой³, З. Ализода⁴, Э.Б. Буризода⁵, Б.С. Гадоева⁶, М. Диноршоева⁷, А.М. Диноршоха⁸, Дж.М. Зоира⁹, Г.Н. Зокирова¹⁰, М. Исоева¹¹, Ю.Ш. Кенджаева¹², Р.С. Комилова¹³, М.А. Махмудзода¹⁴, А.Н. Мухаммада¹⁵, Э.С. Насриддинзода¹⁶, Д.С. Рахмона¹⁷, Б.А. Сафарзода¹⁸, Дж. Саъдизода¹⁹, Ф.Т. Тохирова¹, А.Г.

¹ См.: Қодирзода С.М., Абдуллонов, Ф.М. Таълимоти Мискавайҳ онди идоран давлат ва мансабдорони давлатӣ [Матн] / Ф.М. Абдуллонов С.М. Қодирзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. Иқтисодиёт, ҳуқуқшиносӣ, сиёсатшиносӣ. – Душанбе, 2019. – №1. – Қ.1. – С.226-229.

² См.: Азизов У.А. Эволюция институтов преступлений и наказания на территории исторического и современного Таджикистана: историко-правовое исследование: монография [Текст] / У.А. Азизов / Отв. ред. Ф.Т. Тахиров. – Душанбе: Андалеб-Р, 2015. – 368 с.

³ См.: Азизкулова Г.С. История государства и права Таджикистана. В помощь изучающим (от догосударственного общества до 1917 года) [Текст] / Г.С. Азизкулова, Н. Хакимов. – Душанбе, 2018. – Ч.1. – 816 с.

⁴ См.: Ализода З. Ҳуқуқи озодиҳои инсон – меҳвари сиёсати ҳуқуқи Чумхурии Тоҷикистон. – дар китоби “Сиёсати ҳуқуқи Чумхурии Тоҷикистон: рушд ва мушкилот (Маводҳои конференсияи илмӣ- амалӣ чумхуриявӣ, Душанбе, 17 март 2014.)” – Душанбе, нашриёти “Империял-Групп”, 2014 – С.32-34 (0,2 п/л).

⁵ См.: Буриев И.Б. Таърихи афкори сиёсӣи ҳуқуқӣ [Матн] / И.Б. Буриев. – Душанбе: Ирфон, 2016. – 232 с.

⁶ См.: Гадов Б.С. Арзишҳои демократии инпиҳобот [Матн] / Б.С. Гадов // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. - / 2020. 1 (33) – С.67-71.

⁷ См.: Диноршоев М. Аз таърихи фалсафаи тоҷик [Матн] / М. Диноршоев. – Душанбе: Ирфон, 1988. – 224 с.

⁸ См.: Диноршоев М.А., Саъдизода, Ч., Имомова, З.Б. Андешаҳои ҳуқуқи инсон: нигоҳе ба сарчашма, дин ва афкори донишмандон [Матн]: монография / М.А. Диноршоев, Ч. Саъдизода, З.Б. Имомова. – Душанбе: ЭР-граф, 2016. – 164 с.

⁹ См.: Зоиров, Дж.М. Таджики: от государства Саманидов до суверенной государственности (историко-правовой анализ) [Текст] / Дж.М. Зоиров. – СПб.: Реноме, 2014. – 287с.

¹⁰ См.: Зокиров, Г.Н. Донишномаи сиёсӣ [Матн] / Г.Н. Зокиров. – Душанбе, 2007. – 602 с.

¹¹ См.: Исоев М. Баъзе мулоҳизаҳои Мискавайҳ роҷеъ ба ҳикмати кишвардорӣ [Матн] / М. Исоев // Фалсафа дар аҳди Сомониён. – Душанбе, 1999. – С.250-260.

¹² См.: Сативалдыев Р.Ш., Кенджаев Ш.Ю. Учение Джами о праве и государстве [Текст]: монография / Р.Ш. Сативалдыев, Ш.Ю. Кенджаев. – 2-е изд., перераб., изм. и доп. – Душанбе; Худжанд: Ношир, 2016. – 208 с.

¹³ См.: Комилов Р.С. Аз таърихи фалсафаи ҳуқуқ [Матн] / Р.С. Комилов. – Душанбе: Ирфон, 2013. – 640 с.

¹⁴ См.: Махмудзода М.А. Ҳифзи ҳуқуқҳои инсон ва шахрвандӣ дар қонунгузории Рим (баъзе масъалаҳои қабули қонунҳои Рим) // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2020. – №4(36). – С. 152-157.

¹⁵ См.: Мухаммад, А.Н. Донишномаи мухтасари сиёсӣ [Матн] / А.Н. Мухаммад. – Душанбе: ЭР-граф, 2016. – 350 с.

¹⁶ См.: Насриддинзода Э.С. Назарияи давлат ва ҳуқуқ (васоити таълими) [Матн] / Э.С. Насриддинзода. – Душанбе: Мехрона-2017, 2019. – 204 с.

¹⁷ См.: Раҳмон Д.С. Ҳуқуқи инсон дар шароити ҷаҳонишавӣ ва тақвиятбёнии тафовутҳои фарҳангӣ-тамаддуни: масъалаҳои назарӣ, усулӣ ва амалӣ-ҳуқуқӣ. Дисс. д-ри илмҳои ҳуқуқшиносӣ. 12.00.01. – Душанбе, 2019. – 479 с.

¹⁸ См.: Сафаров Б.А. Формирование раннего исламского государства [Текст] / Б.А. Сафаров. – Душанбе, 2011. – 200 с.

¹⁹ См.: Диноршоев, М.А., Саъдизода, Ч., Имомова, З.Б. Андешаҳои ҳуқуқи инсон: нигоҳе ба сарчашма, дин

Холикзода², Р. Шарофзода³, Ф. Шоева⁴. К сожалению, в их работах правовое и политическое учение Мискавайха не подвергалось глубокому изучению.

В целом анализ содержания вышеперечисленных работ показал, что многие исследователи считают Мискавайха основателем науки этики, и именно ее изучению они уделили внимание. Правовые же и политические идеи мыслителя оказались малоизученными. Данная диссертация восполняет этот пробел в истории государства и права Таджикистана, истории правовых и политических учений.

Цель и задачи диссертационного исследования. Основной целью работы является изучение, глубокий и системный анализ правового и политического учения Мискавайха.

Для достижения этой цели были поставлены следующие **задачи**:

- изучить жизнь, политическую и научную деятельность Мискавайха;
- дать общую характеристику учения Мискавайха об обществе, этике и праве;
- исследовать теорию справедливости Мискавайха;
- провести анализ идей Мискавайха о возникновении общества и власти;
- раскрыть содержание учения Мискавайха о понятии, сущности и задачах права;
- рассмотреть учение Мискавайха о функциях государства;
- выявить соотношение государства и религии в учении Мискавайха;
- конкретизировать содержание учения Мискавайха о главе государства, о требованиях к государственному должностным лицам, о правах и обязанностях государственных чиновников;
- сделать выводы по результатам исследования и разработать рекомендации для совершенствования национального законодательства и правоприменительной практики Республики Таджикистан.

Объектом диссертационного исследования являются история формирования и развития правовых и политических учений таджикской нации, их отражение в учениях таджикских мыслителей.

Предмет диссертационного исследования правовые и политические взгляды Мискавайха и их классификация исследователями.

Методологические основы диссертационного исследования. При проведении диссертационного исследования были использованы признанные методы познания правовой действительности, прежде всего законы и категории теории познания и диалектики, другие общенаучные и частнонаучные методы исследования, в том числе логический, формально – юридический, сравнительно

ва афкори донишмандон [Матн]: монография / М.А. Диноршоев, Ч. Саъидзода, З.Б. Имомова. – Душанбе: ЭР-граф, 2016. – 164 с.

¹ См.: Тоҳиров, Ф.Т. Таърихи давлат ва ҳуқуқи мамлакатҳои хориҷӣ [Матн] / Ф.Т. Тоҳиров. – Душанбе: Эҷод, 2007. – 568 с.

² См.: Холиков А.Ф. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон [Матн] / А.Ф. Холиков. – Душанбе, 2002. – Қ.1.

³ См.: Сотиволдиев Р.Ш. Таърихи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқӣ. Китоби дарсӣ [Матн] / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе: ЭР-граф, 2011; Сативалдыев, Р.Ш., Кенджаев, Ш.Ю. Учение Джами о праве и государстве [Текст]: монография / Р.Ш. Сативалдыев, Ш.Ю. Кенджаев. – 2-е изд., перераб., изм. и доп. – Душанбе; Худжанд: Ношир, 2016. – 208 с.

⁴ См.: Шоев Ф.М. Учение персидско-таджикских мыслителей о правах человека [Текст] / Ф.М Шоев // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2019. – №1(13). – С. 25-30.

– правовой. Кроме того, при проведении исследования использовались преимущественно историко-правовой метод, системный подход к изучению проблем, а также другие методы и способы научного познания правовой действительности.

Теоретические основы диссертационного исследования. При исследовании темы использовались работы Мискавайха, опубликованные на арабском, персидском, русском и английском языках, в которых отражены политические и правовые идеи мыслителя, в том числе: "Тахзиб ул-ахлок", "Тачориб ул-умам", "Ал-фавз ул-асғар", "Човидон хирад" и другие работы ученого. С целью глубокого и всестороннего изучения идей Мискавайха автором были проанализированы политические и правовые учения Древней Греции, учение Зардушта, политическое и правовое учение ислама (Коран и хадисы, доктрины религиозных мусульманских правовых школ), учения ряда мыслителей: ал-Кинди, Абунасра Фараби, Авиценны, других современных ему мыслителей, работы, посвященные учению Мискавайха.

Диссертантом использовались также работы таджикских ученых, в которых затрагивались некоторые теоретические проблемы и аспекты темы. Диссертация подготовлена с учетом теоретических идей отечественных ученых – Ф.Т. Тохирова, М. Диноршоева, М.А. Махмудзода, Э.С. Насурдинзода, Э.Б. Буризода, А.Г. Холикзода, Д.С. Рахмона, А.М. Диноршоха, Р.С. Одиназода, Ф.М. Абдуллонова, Ю.Ш. Кенджаева, Р.Ш. Шарофзода, Ф. Абдуллонов Ф. М., Шоева, З. Ализода, Ф. И. Хайруллоева др.

Нормативно-правовые основы исследования. Диссертационная работа имеет фундаментально – теоретический характер и посвящена исследованию правовых и политических учений. Нормативной основой диссертации послужили Конституция Республики Таджикистан, исторические и действующие нормативно-правовые источники зороастрийского, исламского, советского и новейшего периода развития Таджикистана, в том числе Закон Республики Таджикистан "Об ответственности родителей за обучение и воспитание детей" и другие законы.

Научная новизна исследования. Диссертация является первым в таджикском правоведении научным исследованием, посвященном правовому и политическому учению Мискавайха – основателю системы практической философии ислама.

В работе впервые:

-раскрываются содержание и цели учения Мискавайха, выявлены правовые вопросы в работах мыслителя, определено их теоретическое и практическое значение в этическом воспитании, в повышении правовой культуры общества, предупреждении девиантного поведения и правонарушения и всякого негативного поведения;

-проанализированы идеи Мискавайха о праве, его сущности и задачах;

-рассмотрены идеи мыслителя о происхождении общества и власти;

-исследовано учение Мискавайха о функциях государства, его институтах, о главе государства, требованиях к кандидатам на государственные должности, о правах и обязанностях государственных чиновников;

-определено соотношение государства и религии в обществе и в политическом управлении, обоснованное Мискавайхом.

Впервые изучены и другие аспекты политико-правового учения мыслителя.

На защиту выносятся следующие положения:

1. В развитии личности Абу Али Ахмада Мискавайха определяющее значение имели его работа в канцелярии Бувайхидов в качестве секретаря и библиотекаря, а также изучение им философских, религиозных, правовых, медицинских и исторических книг, знание арабского и греческого языков.

2. По мнению Мискавайха, действительного счастья (саодат) достигает тот, кто сначала изучает право, полностью посвящает себя этому и действует, согласно его нормам. С развитием же разума и с достижением совершеннолетия человек должен изучать философию и хорошо ее понимать. Эта идея Мискавайха не потеряла своего значения и сегодня. Ведь вполне закономерно, что человек в первую очередь должен стремиться достичь морального и этического совершенства, должен изменить и адаптировать свое поведение к действующим в обществе правовым нормам, а затем изучать науки и разную практическую деятельность. Если данная последовательность будет соблюдена, то не возникнет противоречия между наукой и правом, между философией и религией, напротив, они будут дополнять и способствовать совершенствованию друг друга.

3. Мискавайх разработал целое учение о происхождении общества. Важнейшими факторами, повлиявшими на развитие этого процесса, он называет следующие: природное стремление человека к цивилизованности, осознание человеком себя как общественного животного; вынужденная социализация человека, его страх остаться один на один с окружающим миром. Согласно первому фактору, человек всегда должен быть устремлен к познанию своих природных свобод и прав, а согласно второму, он должен уважать права и свободы других, соблюдать правила поведения в обществе. Неоспоримым источником возникновения общества Мискавейх считал также божественную справедливость.

4. Большое значение Мискавайх придавал принципу исторического и общественного развития. Фактором, изменяющим общество, он называл волю человека. Государство и его глава рассматривались Мискавайхом, как выразители и "реализаторы" всеобщей воли членов общества. Мискавайх считал, что историческое развитие происходит по кругу, и включает оно такие четыре периода как:

- а) достижение власти;
- б) пользование властью;
- в) ее разделение;
- г) отход от власти.

5. Виды власти Мискавайх определяет на основе критерия ее законности. Согласно этому критерию, он выделяет два вида власти: законную (машрӯъ) и незаконную (номашрӯъ, ғайришаръӣ). Использует он и такие наименования для обоих видов власти: законная власть – "хукумати мулукия", а незаконная власть – "хукумати ғалаба".

6. В системе основных принципов государственного управления в правовом учении Мискавайха важнейшее значение имеет принцип справедливости. По его мнению, этот принцип лежит в основе общества. Наличие и соблюдение принципа справедливости и социальной справедливости, особенно в политике и

государственных делах является обязательным условием, потому, что он способствует развитию общества.¹ Нарушение же принципа справедливости ведет к развалу государства, к возникновению конфликтов в социальной сфере.

7. По мнению Мискавайха, в основе возникновения государства лежат следующие причины: а) необходимость в координирующей силе, которая могла бы противостоять противоречивым интересам индивидуумов; б) предупреждение неравенства, несправедливости; в) установление власти, которая регулировала бы общественную жизнь людей. Мискавайх считал, что процветание общества и его распад зависят от деятельности государства.

8. Мискавайх следующим образом конкретизировал функции государства:

- обеспечение счастья;
- решение национальных проблем и защита национальных ценностей;
- обеспечение и соблюдение справедливости, защита прав и улучшение социального положения населения;
- защита границ;
- защита режима от внутренних и внешних врагов;
- обеспечение жизненных возможностей и создание основ для развития общества.

Реализация этих функций, по мнению Мискавайха, крайне обязательна для эволюции общества и государства.

9. Мискавайх определяет рамки деятельности государства, обосновывает принципы взаимной ответственности государства и личности, ответственности личности перед обществом и государством: "Правительство не может принуждать индивида к труду против требований закона (действующих законов), и индивид также не имеет права требовать от власти того, что выходит за рамки закона. И государственная власть и народ обязаны в своем поведении и действиях соблюдать справедливость и целесообразность"².

10. Согласно правовым идеям Мискавайха, вся деятельность государства должна базироваться на праве. Важнейшим источником, отражающим социальную справедливость и являющимся регулятором общественных отношений, он считает шариат (мусульманское право). Мыслитель также утверждал, что в признании власти легитимной ключевую роль играет народ. При несоблюдении законов со стороны власти народ, по словам Мискавайха, имеет право противодействия ей. Если государственная власть сама нарушает законы, не реализует свои задачи, злоупотребляет своими полномочиями, выходит в своих действиях за пределы правовых предписаний, то обязанность граждан подчиняться такой власти отпадает.

11. Мискавайх требует активного участия народа в управлении государством и считает такое участие даже необходимым. По его мнению, человек—это общественное животное, цивилизованное от природы. Для достижения своих целей он должен вместе со всем обществом (иджтимоъ), соблюдая законы, определять свое политическое и правовое будущее, а для этого он должен участвовать в управлении государством.

---

¹ См.: Мискавайх Абуали Ахмад ибн Мухаммад ибн Яъқуб. Тахзиб-ул-ахлоқ ва татхир-ул-аъроқ [Матн]. – Бейрут, 1966. – С. 184.

² См.: Муъминий, С. Чойгоҳи Шариат дар андешаи ахлоқи Мискавайх [Матн] / Сайидхусайни Муъминий // Фаслномаи «Оини Ҳикмат». – 1389 х. – С. 104-115.

12. В государстве должен обязательно соблюдаться принцип постоянного надзора общества (народа) за государственными органами и чиновниками. Это обеспечит, по его мнению, их ответственность перед социумом.

Теоретическая и практическая значимость диссертационного исследования. Выводы и рекомендации, изложенные в диссертационной работе, можно использовать при исследовании проблем в сфере политических и правовых учений, истории государства и права Таджикистана, при проведении лекций и семинарских занятий по соответствующим правовым дисциплинам. Практическая значимость диссертационной работы состоит в том, что история политических и правовых учений пополнилась новыми, весьма интересными и с теоритической, и с практической точек зрения сведениями. В диссертации определено место Мискавайха в истории правовых учений. Теоретическая ценность диссертации выражена в тех предложениях, которые касаются новизны проведенного исследования, в ее выводах и рекомендациях, которые могут быть использованы в процессе обучения в вузах, в законодательном процессе при совершенствовании действующего законодательства, в правоприменительной практике, в воспитательном процессе.

Реализация результатов диссертационного исследования. Диссертация была подготовлена и рекомендована к защите отделом истории государства и права Института философии, политологии и права им. А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана (протокол №7 от 21.08.2020г.), кафедрами теории и истории государства и права прав человека и сравнительного права ТНУ (протокол №5 от 11.11.2020г.). По теме диссертации автором опубликовано 15 научных статей, 7-в научных журналах, рекомендованных ВАК при Президенте Республики Таджикистан.

Основные результаты исследования были доложены автором при его выступлениях на следующих научных конференциях: Принсипҳои адолат дар афкори Абуали ибни Мискавайх (мақола бо забони тоҷикӣ) // Донишгоҳи миллии Тоҷикистон кафедраи умумидонишгоҳии фалсафа. Мизи мудаввар оиди “Равандҳои ҷаҳони муосир ва ояндабани иҷтимоӣ” (маҷмуи мақолаҳо). - Душанбе: “Пойтахт”, 2017; Сарчашмаҳои ҷомеа аз нигоҳи Мискавайх (мақола бо забони тоҷикӣ) // Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи умумидонишгоҳии илмию амалии ҳайати профессорону омӯзгорон, аспирантон, магистронунунвонҷӯён ва донишҷӯён бахшида ба 27-солагии истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2018-рушди сайёҳӣ ва хунарҳои мардумӣ 27-30-юми апрели 2018.–Душанбе: “ЭР-граф”, 2018. - Ҷ.2. - 705с.; Фалсафаи ҳуқуқҷодкунӣ дар андешаҳои Абуали Муҳаммад ибни Мискавайх // Маҷмуаи мақолаҳои семинари илмию назариявӣ дар мавзӯи “Нақши ҷавонон дар таҳкими сулҳу субот ва рушди дехоти Тоҷикистон” 23-юми майи соли 2019. -Душанбе: “Промекспо”, 2019. - 228 с; Ахлоқ ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ аз нигоҳи Ибни Мискавайх // Форуми илмию умумидонишгоҳии “Қонуният ва низом дар идораи давлатӣ” бахшида ба хотираи Нурулло Хувайдуллоев - аввалин прокурори генералии Ҷумҳурии Тоҷикистон (20-21 марти соли 2020г.), Данғара, 2020. – Душанбе: “Графика-83”,2020. –С. 238; Таълимоти Ибни Мискавайх оид ба одоб ва ғайбӣ хизматчиёни давлатӣ // Масъалаҳои мубрами идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (маҷмуи мақолаҳои омӯзгорон ва магистрон). – Душанбе, 2020. -№1; Таърих ва осори зиндагии Абуали ибни

Мискавайх // Идораи давлатӣ, менечменти сайёҳӣ ва хифзи ҳуқук. Маҷаллаи илмӣ – амалӣ. –2020. -№1(01); Моҳият, зурурат ва маъношиносии ҳуқумат аз назари Ибни Мискавайх // Масъалаҳои мубрами идоракунии давлатӣ дар масъалаҳои сиёсат, ҳуқук, иқтисод ва сохтори давлатдорӣ чомеаи имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҷаҳон (Маҷмуаи мақолаҳои омӯзгорон ва магистрантон) мизи мудаввар дар мавзӯи “Афкори сиёсӣ ҳуқуқи Абӯалӣ Муҳаммад ибни Мискавайх ва нақши он дар давлатдорӣ муосир”, 27 ноябри соли 2020 Донишгоҳи давлатии Данғара; Андешаҳои сиёсӣ, ахлоқӣ ва ҳуқуқи Абӯалӣ Мискавайх Розӣ // Масъалаҳои мубрами идоракунии давлатӣ дар масъалаҳои сиёсат, ҳуқук, иқтисод ва сохтори давлатдорӣ чомеаи имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҷаҳон (Маҷмуаи мақолаҳои омӯзгорон ва магистрантон) мизи мудаввар дар мавзӯи “Афкори сиёсӣ ҳуқуқи Абӯалӣ Муҳаммад ибни Мискавайх ва нақши он дар давлатдорӣ муосир”, 27 ноябри соли 2020 Донишгоҳи давлатии Данғара.

Авторский вклад соискателя ученой степени. Содержание, цели и результаты диссертационного исследования, которые получены непосредственно соискателем, опубликованы в целом ряде научных статей, изложены в докладах автора на конференциях, семинарах и круглых столах и других научных мероприятиях.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, двух глав, включающих семь параграфов, заключения и списка использованных источников и научной литературы. Объем диссертации составляет 194 страницы.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ДИССЕРТАЦИИ

Во “Введении” обосновывается актуальность темы диссертационной работы, конкретизируется ее связь с государственными программами, излагается степень изученности проблемы, указываются цель и задачи исследования, его предмет и объект, методологические, теоретические основы, определяются научная новизна работы и научные положения, выносимые на защиту, подчеркивается теоретическая и практическая значимость исследования, отмечается личный вклад соискателя ученой степени в разработку темы, указаны структура и объем диссертационной работы.

Первая глава диссертации – **“Этическое и правовое учение Мискавайха: проблемы возникновения и становления”** – состоит из трёх параграфов. В первом параграфе – **“Становление и развитие политического и правового учения Мискавайха”** – подробно рассматриваются в основном проблемы становления и развития Мискавайха как исследователя, посвятившего свою деятельность изучению этики, политики и права. Здесь же кратко анализируются работы мыслителя, в том числе и те, которые посвящены правовым проблемам. Определяются научная ценность работ Мискавайха, его место в истории таджикской и мировой науки. Исследователи философии называли его “Третьим учителем” в истории человечества.

По мнению соискателя, воззрения Мискавайха не ограничиваются политическими, правовыми и этическими проблемами. Его практическая философия (фалсафаи амалӣ) охватывает также такие науки как философия, математика, история, литература и геометрия. В исламском мире до сих

историки широко используют его "Таджоруб-ул-умам", а философы - "Тахзиб-ул-ахлоқ". Новизна, достоверность и научность его сочинений таковы, что многие исследователи называют его "отцом гражданской этики". Соискатель считает, что одним из первых Мискавайх написал комплексную и завершённую книгу по этике - "Тахзиб-ул-ахлоқ", в которой систематизировал науку об этике в мусульманском мире. "Тахзиб-ул-ахлоқ" - это надёжный источник этических и правовых учений таджикских и не только таджикских мыслителей.

Согласно анализу жизненного пути и работ Мискавайха, мыслитель жил в X в. в городе Багдад. Здесь же работал в качестве библиотекаря, консультанта, казначея, бухгалтера. Будучи на государственной службе у Буидов, мыслитель мог беспрепятственно посещать библиотеки городов Багдада и Рея. В это же период он написал множество трактатов по этике, философии, медицине, литературе, истории, праву, а также редактировал работы по этим дисциплинам других авторов.

Во втором параграфе – **"Учение Мискавайха об этике и принципе справедливости"** – автор подробно останавливается на изучении этики средневекового мыслителя и том, какое значение он придавал принципу справедливости. Как выяснилось, Мискавайх считал, что общество и власть начали формироваться именно на основе этики и принципа справедливости. Воплощение принципа справедливости во всех сферах государственной деятельности, соблюдение права и законодательства Мискавайх ставил во главу угла при обосновании принципов формирования законного государства (государства законности).

Соискатель в этом параграфе работы, проанализировав политические и правовые, а также этические воззрения Мискавайха, доказывает, что, на основе работ предыдущих исследователей, он создал свое оригинальное учение, которое имело огромное влияние на последующих ученых. Согласно диссертанту в учении мыслителя важнейшее место отводилось принципу справедливости.

Анализ понятия справедливости в работах Мискавайха сводится к тому, что данное понятие весьма многогранно по смыслу. При этом социальная справедливость, справедливость, которая должна соблюдаться в обществе приобретает приоритетное значение. Используя понятие "адли маданй" – "социальная справедливость" Мискавайх конкретно отмечает, что реализация социальной справедливости является важнейшей обязанностью главы государства, потому что только справедливый правитель может быть справедливым как по отношению к себе, так и по отношению к гражданам, т.е. "Справедливый правитель использует справедливость к себе и в отношении граждан".¹

В этом же параграфе диссертант останавливается и на понятии "несправедливость", которую Мискавайх рассматривал как основу коррупции, ведущей к кризису власти и государственности. Проблемы предупреждения коррупции пытались решить мыслители еще ранних веков истории таджикского народа. Уделил внимание этой проблеме и Мискавайх. В условиях современной государственности Правительство Республики Таджикистан

---

¹ См.: Мискавайх Абуали Ахмад ибн Мухаммад ибн Якуб. Тахзиб-ул-ахлоқ ва-т-таъхир ул-аъроқ [Матн] / Мискавайх Абуали Ахмад ибн Мухаммад ибн Якуб. – Бейрут, 1966. – С. 110-111.

стараясь создать справедливое и социальное общество, также объявил войну коррупции. В частности, это выражается в принятии и реализации Стратегии противодействия коррупции 2013-2020 гг., согласно которой в стране осуществляются различные мероприятия и государственные программы.

Автор считает, что справедливость, как этическая и правовая категория в учении Мискавайха имеет ключевое значение, и его понимание справедливости отличается от понимания других философов. Мискавайх считает справедливость фундаментальной основой существования общества и основой основ управления государством. Принцип справедливости имеет определяющее значение в развитии государства. Источником же справедливости, по мнению Мискавайха, является храбрость (шуджоат), которая необходима правителям. Именно благодаря храбрости правитель страны и может реализовать социальную справедливость в обществе.

В третьем параграфе – **"Учение Мискавайха о праве и его функциях"** – соискатель попытался как можно глубже рассмотреть идеи Мискавайха о месте права в обществе, государстве, человеческой жизни вообще. Отмечается, что, мыслитель ещё в XI в. высказал некоторые правовые идеи, которые сегодня наука приписывает западным ученым-правоведам и политологам. Например, Мискавайх утверждал, что каждый подданный не только вправе активно участвовать в управлении государством, но его даже нужно принуждать к этому. Он писал, что индивид должен стремиться к тому, чтобы стать всесторонне развитой личностью, а это возможно при активном участии в общих делах государства и социума. В противном случае, человек, избегающий общества, может навредить и себе, и своей стране.

В учении Мискавайха исследованы вопросы места индивида в обществе, его политическая судьба и его отношение к власти. Обычно отношение индивида к власти реализуется в форме "участие в политической жизни", "общественное признание" ("макбуляти ичтимои").

По мнению соискателя, в правовом учении Мискавайха между признанием (макбуляти) и социальной основой (поя) государства, с одной стороны активным участием граждан в решении политических проблем, с другой стороны, имеется теснейшая связь. Данная связь выражается в следующем: насколько политическая система защищает и возвышает принцип своей легитимности, распространяет свое влияние на население, на столько же будет возрастать участие народа в политической жизни государства. Признание политических деятелей народом зависит от их силы и способности решать проблемы, реализовывать интересы и требования членов общества.

В своих трактатах Мискавайх писал о том, что народ должен постоянно контролировать деятельность требованиям государства. При этом он отмечал, что если деятельность власти отвечает права (закону), то народ обязан сотрудничать с властью и подчиняться ей.

Согласно Мискавайху, власть и правитель всегда будут в почете, если они будут соблюдать не только закон, но если их признает и народ. В данном случае подразумевается и такой факт, как защита и реализация стремлений и целей членов общества. Участие индивидуума в политической и социальной деятельности государства Мискавайх объясняет тем, что человек от природы социальное существо, он не должен самоизолироваться от общества, а должен

вместе с другими гражданами участвовать в сложении политической судьбы своей страны и народа.

Вторая глава диссертации – **"Учение Мискавайха об обществе, власти и государстве"** – состоит из четырёх параграфов. Первый параграф называется **"Возникновение общества и власти в учении Мискавайха"**. В нем автор подвергает всестороннему анализу идеи Мискавайха о причинах и факторах, способствовавших возникновению общества, власти и государства. Изучая эти причины, мыслитель создает свое учение о происхождении общества. Анализ его работ привел соискателя к выводу о том, что Мискавайх не считал какой-то отдельный фактор решающим в происхождении общества. По мнению Мискавайха человеческое общество формировалось и развивалось под влиянием совокупности факторов.¹

Соискатель считает, что Мискавайх наряду с факторами возникновения общества, пристальное внимание уделяет и причинам распада общества. Общеизвестно, что многие мыслители причины распада общества видят в войнах, кризисе экономики, в желании обладать богатыми природными ресурсами, а другая группа приводит множества факторов. В учении Мискавайха факторами изменения и распада государства определяются только человек и его воля. На человека и его волеизъявления влияют три фактора: религия и право (шариат); этические характеристики человека; и главы общества.

В целом Мискавайх все факторы формирования людей в социум, в большую общественную группу, от семьи и вплоть до мирового сообщества сводит к следующим: а) цивилизованность от природы и социальность человека; б) божественная справедливость; в) важнейшие черта характера, совершенство; г) стремление индивида жить отдельно и его вынужденное объединение с другими людьми; д) немощность человека в противостоянии природе; е) предупреждение эксплуатации человеческого общества его же объединенными усилиями.

Мискавайх определяет и виды власти, в первую очередь согласно критерию его законности. Соответственно этому критерию, он разделяет власть на два вида: законную (машруъ, шаръй) и незаконную власть (номашруъ (файришаръй). Другими словами законная власть называется "хукумати мулукия", а незаконная – "хукумати ғалаба".

Во втором параграфе – **"Учение Мискавайха о возникновении, сущности и функции государства"** – соискатель изучая обозначенную проблему, приходит к выводу, что мыслитель выделял следующие причины возникновения государства: а) необходимость в координирующей силе и предупреждении противостояния противоречивых индивидуальных интересов; б) предупреждение неравенства, несправедливости; в) организация силы и власти, которые могли бы регулировать общественную жизнь людей. Такой силой и является государство, необходимость в котором была осознана обществом в определенный период развития человечества. Мискавайх также считал, что в распаде общества нередко было виновато само государство.

Как выяснил диссертант, Мискавайх, анализируя понятия "государство" и "власть", использует следующие термины: "хукумат" ("правительство"), "мулк"

---

¹ Ниг.: Мискавайхи Розй Абубали. Ал-фавз ал-аггар [Матн] / Абубали Мискавайхи Розй. – Бейрут, 1982. – С. 66-67.

("собственность, страна"), "салтанат" ("государство"), "вилоят" ("область"), "шахриёр" ("государь") в "Қайим-л-чамоат" ("лидер общины"). Власть по Мискавайху, имеет следующие функции: защищает общество и государство; на основе права и сообразуясь со своей политикой, с помощью убеждения или принуждения мобилизует членов общества на соблюдение прав, обязанностей и исполнение необходимых работ; действует на благо и развитие жизни общества. Таким образом, по его мнению, "Власть это сила которая сообразуясь со своей политической политикой основе права с помощью убеждения или принуждения мобилизует членов общества на соблюдение прав, обязанностей и исполнение необходимых работ". Кроме того, он уточнил и конкретизировал функции государства.

Реализация этих функций, по мнению Мискавайха, крайне необходима для развития общества и государства.

Диссертант, анализируя функции государства, ещё раз подчеркивает, что, согласно учению Мискавайха, основой его возникновения стали, такие факторы как: предупреждение столкновения частных интересов, насилия, несправедливости, неравенства; нужда в силе и мощи, которые могли бы упорядочить жизнь людей, регулировать противоположные интересы на основе справедливости и закона. Эта упорядочивающая сила и есть власть и государство.

В третьем параграфе – **"Учение Мискавайха о требованиях к главе государства, государственным чиновникам и об их обязанностях"** – соискатель отмечает, что учения о главе государства, его задачах, об обязанностях государственных чиновников и т.д. всегда имели весьма актуальное значение. В истории правовых учений идеи о справедливом правителе и достойном исполнении своих обязанностей государственными чиновниками занимают особое место. Что же касается учения Мискавайха, то здесь следует сказать о том, что он был одним из первых, кто поставил вопрос об отношении общества к главе государства и чиновникам, о взаимоотношениях последних, а также о взаимоотношениях между властью и подданными, государством и народом. Примечательно, что Мискавайх особое внимание уделил такой проблеме, как постоянный надзор и контроль народа над органами и чиновниками государственной власти. Мискавайх писал, что государственная власть должна всегда действовать согласно и в рамках действующих законов, она не может принуждать народ делать то, что не предусмотрено законом. В свою очередь народ не может требовать того, что незаконно от властей.

По мнению мыслителя, сотрудничество чиновников и общества с главой государства в управлении способствует решению многих государственных и социальных проблем общества. Мискавайх следующим образом определяет рамки деятельности государства, а также принцип взаимной ответственности государства и личности, ответственность личности (индивида) перед обществом и государством: "Правительство не может принуждать индивида к труду против требований закона (действующих законов), и индивид также не имеет права требования от власти того, что выходит за рамки закона. И государственная власть и народ обязаны в своем поведении и действиях соблюдать

справедливость и честность (инсоф)"¹. Мискавайх придерживался такой позиции: если деятельность государства соответствует требованиям закона, то народ должен работать совместно с властью и подчиняться ему.

По мнению мыслителя, всякая власть и государственные чиновники должны находиться под постоянным народным контролем. Благодаря этому они будут чувствовать больше ответственности за то, как они исполняют свои обязанности.

В "Тахзиб-ул-ахлок" мыслитель описывает образ идеального правителя и дает его характеристики. Мискавайх, как представитель науки этики, является настоящим почитателем традиций предков. К этому же он призывает и правителя. Согласно идеям Мискавайха, идеальный правитель - это тот, кто правит, согласно традициям предыдущих правителей, защищает право и религию. Народ избирал царем, только того, кто был богобоязненным, религиозным и действовал согласно требованиям закона. Тех же, кто не отвечал этим характеристикам, не исполнял требования права, общество считало насильником, который не был достойным зваться маликом (государем).

В четвертом параграфе второй главы – **"Соотношение религии и государства в учении Мискавайха и в новейшей истории независимого Таджикистана"** – диссертант провел анализ целого ряда актуальных проблем об отношении государства к различным религиозным вопросам и в истории Таджикистана, и в условиях его современного развития, конкретизировал вклад республики в предупреждение экстремизма, религиозного радикализма, рассмотрел, как государство регулирует свои отношения с религиозными организациями и т.д. По мнению автора, принятие законов Республики Таджикистан "О свободе совести и религиозных объединениях" и "Об упорядочении традиций, торжеств и обрядов в Республике Таджикистан" разрешило множество актуальных дискуссионных проблем во взаимоотношениях между государством и религиозными организациями, гражданским обществом, но эти же законы обусловили возникновение новых проблем. Все они решаются с учетом пожеланий и требований и самого таджикского общества, и созданных им общественных организаций соответствующего профиля.

Как выяснил диссертант, мыслитель считал, что религия воспитывает людей в духе единения и социальной активности, и это достигается путем каждодневного собрания для молитвы, еженедельной пятничной молитвы, объединения людей одного района или города в праздники в Иди Рамазон и Курбон, объединения мусульман при паломничестве.

Мискавайх является сторонником тесных взаимоотношений государства и религии, сотрудничества власти, религиозных организаций в решении личных, семейных, религиозных, социальных и политических проблем. Все они относятся к области этики. Согласно воззрению Мискавайха, этика, с одной стороны, тесно связана с религией и её источником является религия, с другой стороны, этика связана с политикой и развивает её положения.

Диссертант утверждает, что мыслитель признает религию идейным источником развития справедливой политики, а закон - основным механизмом применения социальной справедливости. Поэтому он считает, что власть должна признавать законы как основу своей деятельности, как инструкцию к действию. Закон в учении Мискавайха означает действующее право, иногда "шариат" или

¹ См.: Муъминӣ С. Қойгоҳи Шариат дар андешии ахлоқи Мискавайх – С.104-115.

"исламское право".

В заключении диссертации обобщены результаты проведенного исследования. Отмечается, что Абуали Ахмад Мискавайх обладал большим опытом и знаниями, касающимися государственной службы, развития личности, отношений между чиновниками и государством [13-А].

В отличие от большинства мыслителей средневековья, которые основой возникновения общества считали фактор социальности человека, он добавил к ним и иные факторы, в том числе социальность человека, его вынужденность и боязнь, которые принудили человека к сотрудничеству с другими людьми, созданию общества и государства [4-А].

Мискавайх отмечал, что с историческим развитием общество постепенно становится более зрелым, и начинается развитие общества от маленькой семьи и вплоть до мирового сообщества [15-А].

По мнению Мискавайха действительное счастье достигается тем человеком, который изучает сначала право, соблюдает и действует сообразно его требованиям, а затем переходит к изучению философии, религии и других наук. Мыслитель понимает, что для достижения гармонии в обществе все должны соблюдать правила общежития, то есть нормы права. При этом большое значение имеет основательное изучение как религии, так и светских наук. Познание права, шариата, философии – это основа развития личности. Такой порядок изучения наук способствует не только совершенствованию человека, но и снимает противоречия между наукой и религией, философией и религией и т.д.[11-А].

Мискавайх разработал свое учение о возникновении общества. Источниками его происхождения он считает цивилизованность, социальность, а также боязнь одинокого человека и вынужденность человека к совместному проживанию [14-А].

По мнению Мискавайха, возникновение социальных институтов имеет определенную цель и назначение. Для предупреждения насилия, превалирования личных интересов, неравенства и несправедливости в обществе люди нуждались в такой силе и власти, которые могли бы организовать человеческое общежитие, и такой властью является государство. Именно необходимость борьбы с неравенством и социальной несправедливостью, ограничение индивидуальных интересов, противоречащих целям общества, послужили важнейшими факторами возникновения государства [2-А].

Мискавайх в своих работах постарался определить власть и государство с точки зрения законности их существования. Он классифицирует виды власти, согласно критериям легитимации. Основной критерий – это соответствие закону. По этому критерию он выделяет два вида власти: законную – машруъ (шаръй) и незаконную – номашруъ (файришаръй). Эти виды власти он также называет "хукумати мулукия" и "хукумати галаба" соответственно [6-А].

Основой этических, политических и государственных отношений Мискавайх считает справедливость. Принцип справедливости имеет большое значение в государственном управлении обществом. Обоснование необходимости соблюдения принципа справедливости в обществе и государстве является одним из важнейших достижений Мискавайха [8-А].

Актуален до сих пор и тезис мыслителя о зависимости государства от закона

(права). Право, по Мискавайху, - это важнейший источник, отражающий социальную справедливость. Он признает ключевую роль народа в признании власти законной [1-А].

Мискавайх определил рамки функционирования и деятельности государства, обязательства государства перед личностью, ответственность и обязанности человека в отношении общества и государства. С его точки зрения, государство не может принуждать индивида к труду против предписаний закона (действующего закона), но и индивид не может требовать от властей того, что выходит за пределы правовых предписаний. И государственная власть, и народ обязаны в своей деятельности придерживаться справедливости, честности, милосердия. Если власть действует согласно законам, то народ обязан сотрудничать и подчиняться ей [5-А].

Мискавайх в своем учении определяет и конкретизирует функции государства. Это: защита границ, обеспечение счастья (саодат) и справедливости, развитие общества. Он считал реализацию данных функций важным и обязательным для существования общества и государства [7-А].

Важнейшей правовой идеей Мискавайха, диссертант считает зависимость власти от закона. Ключевой и важнейшей ролью народа он считает признание и принятие законной власти. Согласно его воззрениям, человек является от природы общественным и социальным существом, поэтому для достижения счастья он должен быть с обществом и для определения своей политической и правовой судьбы сотрудничать с обществом при управлении государством [12-А].

Рекомендации для практического использования результатов диссертационного исследования

- Мискавайх ратовал за вовлечение граждан в социальные группы, которые занимаются воспитанием и обучением, за привлечение людей к спорту, призывал к общественному сотрудничеству, к действиям, которые направляют человека к познанию справедливости. Мискавайх считал, что общественные интересы всегда стоят выше личных интересов. Эти положения мыслителя полностью отвечают требованиям сегодняшнего дня;

-выводы и рекомендации диссертации могут быть использованы в законодательной деятельности, правоприменительными органами, в дальнейших научно-исследовательских работах, при подготовке учебников, учебных пособий, в лекционных и семинарских занятиях;

- работы Мискавайха посвященные политическим, правовым и этическим вопросам нужно издать на таджикском языке;

- в учебниках и учебных пособиях чаще обращаться к наследию Мискавайха.

Исследование свидетельствует о необходимости принятия концепции изучения правовой культуры предков, вообще богатого культурного наследия таджиков, и её изучение должно вестись со стороны научного сообщества и Правительства Республики Таджикистан систематично, комплексно и на постоянной основе.

**Основное содержание диссертации отражено в следующих публикациях
соискателя:**

**Научные статьи автора, опубликованные в журналах, рецензируемых ВАК
при Президенте Республики Таджикистан:**

[1-А]. Қодирзода, С.М., Абдулхонов, Ф.М. Таълимоти Мискавайҳ оиди идораи давлат ва мансабдорони давлатӣ [Матн] / Ф.М. Абдулхонов, С.М. Қодирзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. Иқтисодиёт, ҳуқуқшиносӣ, сиёсатшиносӣ. – Душанбе, 2019. – №1. – Қ.1. – С.226-229.

[2-А]. Қодирзода, С.М., Буризода, Э.Б. Андешаҳои ибни Мискавайҳ оид ба мафҳуми ҳокимият ва давлат [Матн] / Э.Б. Буризода, С.М. Қодирзода // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе, 2019. – №2 (30). – С.23-28.

[3-А]. Қодирзода, С.М. Баъзе андешаҳои ҳуқуқию сиёсии Мискавайҳ [Матн] / С.М. Қодирзода // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе: Хирадмандон, 2020. – №1 (33). – С.53-57.

[4-А]. Қодирзода, С.М. Моҳият ва вазифаҳои ҳуқуқ да ҷомеа аз нигоҳи Ибни Мискавайҳ [Матн] // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе, 2019. – №4 (32). – С.158-162.

[5-А]. Қодирзода, С.М. Ҳуқуқҷодкунӣ аз нигоҳи Ибни Мискавайҳ ва нақши он дар давлати муосири тоҷикон [Матн] / С.М. Қодирзода // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе: Хирадмандон, 2020. – №1 (33). – С. 161-167.

[6-А]. Қодиров, С.М. Масоили омӯзиши мафҳуми давлат ва ҳокимият дар таълимоти Ибни Мискавайҳ [Матн] / С.М. Қодиров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. Иқтисодиёт, ҳуқуқшиносӣ, сиёсатшиносӣ. – Душанбе, 2018. – №3. – С. 239-243.

[7-А]. Қодиров, С.М. Омилҳои аз байн рафтани ҷомеа ва роҳи пешгирӣ аз он дар андешаҳои Абӯалӣ Муҳаммад Ибни Мискавайҳ [Матн] // С.М. Қодиров / Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. Иқтисодиёт, ҳуқуқшиносӣ, сиёсатшиносӣ. – Душанбе, 2018. – №6. – Қ.2. – С.210-213.

Научные статьи, опубликованные в других изданиях:

[8-А]. Қодиров, С., Абдулхонов, Ф.М. Принципиҳои адолат дар афкори Абуалӣ ибни Мискавайҳ [Матн] / С. Қодиров, Абдулхонов, Ф.М. // Равандҳои ҷаҳони муосир ва ояндабани иҷтимоӣ. Маҷмӯи мақолаҳо. – Душанбе: Пойтахт, 2017. – С. 25-35.

[9-А]. Қодирзода, С.М. Ахлоқ ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ аз нигоҳи Ибни Мискавайҳ [Матн] / С.М. Қодирзода // Форуми илмии умумидонишгоҳии "Қонуният ва низом дар идораи давлатӣ" бахшида ба хотираи Нурулло Ҳувайдуллоев - аввалин прокурори генералии Ҷумҳурии Тоҷикистон (Данғара, 20-21 март соли 2020). – Душанбе: Графика-83, 2020. – С.192-195.

[10-А]. Қодирзода, С.М. Фалсафаи ҳуқуқҷодкунӣ дар андешаҳои Абуалӣ Муҳаммад ибни Мискавайҳ [Матн] / С. Қодирзода // Маҷмӯаи мақолаҳои

семинари илмию назариявӣ дар мавзӯи "Нақши ҷавонон дар таҳкими сулҳу субот ва рушди деҳоти Тоҷикистон" 23-юми майи соли 2019. – Душанбе: Промекспо, 2019. – С. 91-100.

[11-А]. Қодиров, С.М. Давлати ҳуқуқбунёд аз нигоҳи таърих ва фалсафа [Матн] / С.М. Қодиров // Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи умумидонишгоҳии илмию амалии ҳайати профессорону омӯзгорон, аспирантон, магиструну унвонҷӯён ва донишҷӯён бахшида ба 27-солагии истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2018-рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ 27-30-юми апрели 2018: Иборат аз 2 ҷилд. – Душанбе: ЭР-граф, 2018. – Ҷ.1. – С. 178-181.

[12-А]. Қодиров, С.М. Сарчашмаҳои ҷомеа аз нигоҳи Мискавайҳ [Матн] / С.М. Қодиров // Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи умумидонишгоҳии илмию амалии ҳайати профессорону омӯзгорон, аспирантон, магиструну унвонҷӯён ва донишҷӯён бахшида ба 27-солагии истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2018-рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ 27-30-юми апрели 2018: Иборат аз 2 ҷилд. – Душанбе: ЭР-граф, 2018. – Ҷ.1. – С. 205-207.

[13-А]. Қодирзода С.М., Буризода Э.Б. Таърих ва осори зиндагии Абӯалӣ ибни Мискавайҳ. / С.М. Қодирзода, Э.Б. Буризода // Идораи давлатӣ, менечменти сайёҳӣ ва ҳифзи ҳуқуқ. Маҷлаи илмӣ – амалӣ. – Данғара, 2020. -№1 (01). – С. 13-21.

[14-А]. Қодирзода С.М., Буризода Э.Б. Моҳият, зарурат ва маъноиносии ҳуқумат аз назари Мискавайҳ // Масъалаҳои мубрами идоракунии давлатӣ дар масъалаҳои сиёсат, ҳуқуқ, иқтисод ва сохтори давлатдорӣ ҷомеаи имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷаллаи илмӣ-таҳқиқотӣ. – Данғара, 2020. – С. 5-13.

[15-А]. Қодирзода С.М. Андешаҳои сиёсӣ, ахлоқӣ ва ҳуқуқии Абӯалӣ Мискавайҳи Розӣ // Масъалаҳои мубрами идоракунии давлатӣ дар масъалаҳои сиёсат, ҳуқуқ, иқтисод ва сохтори давлатдорӣ ҷомеаи имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷаллаи илмӣ-таҳқиқотӣ. – Данғара, 2020. – С. 150-154.

АННОТАТСИЯ

Ба диссертатсияи Қодирзода Сайидмуссо Мухибулло дар мавзӯи “Афкори сиёсӣно ҳуқуқии Абӯалӣ Муҳаммад ибни Мискавайҳ”

Вожаҳои калидӣ: Абӯалӣ Аҳмад ибни Мискавайҳ, давлат, ҳуқуқ, адолат, сарчашмаи ҳуқуқ, ахлоқ, сиёсат, давлати ҳуқуқбунёд, чомеа, муносибатҳои ҷамъиятӣ, ҳокимият, давлатдорӣ, идоракунии давлатӣ, озода, вазифаҳои давлат, Шох, Сарвари давлат, мақомоти давлатӣ, саодат, ҳифзи марзҳо, хизмати давлатӣ давлати дунявӣ, манфиатҳои миллӣ, сохтори давлат, дастгоҳи давлат.

Мақсади асосӣ аз таҳқиқоти диссертатсия омӯзиш шарҳу баррасии амиқи маҷмӯи таълимоти сиёсӣно ҳуқуқии мутафаккири бузурги тоҷикӣ форс Абӯалӣ Муҳаммад ибни Мискавайҳ мебошад.

Омӯзиши афкори сиёсӣно ҳуқуқӣ ва адабиёти пурғановати ин мутафаккир дар ҳолати кунунии чомеаи имрӯзаӣ мо низ мубрам мебошад. Бинобар ин, таҳлили объективии осори мутафаккирони асрҳои миёна махсусан Мискавайҳ, нишон медиҳад, ки дар чомеаи ориёӣ, давлатдорӣ ва падидаҳои ҳуқуқӣ дар робитаи ногӯсастанӣ бо меъёрҳои ахлоқии динӣ ташаккул ва тақомул ёфтаанд. Дар робита ба ин мавзӯи мубрам, қайд намудан мумкин аст, ки илм дар сарзамини таърихи тоҷикон аз замонҳои қадим ташаккул ёфта, дар асри X ба нуктаи баландӣ рушди тақомули худ расидааст. Ин аср дар таърихи тамаддуни мардуми тоҷик қўллаи баландтарини рушди тамаддуну маърифат ва асри тиллоии миллат ба шумор меравад. Равшанфикрону мутафаккирони ориёнасл дар марҳилаи исломии рушд низ мавқеи пешоҳангии худро дар илму адаб, фарҳангу тамаддун, давлатдорӣно ҳуқуқҷодкунӣ аз даст наодода, баръакс аҳли фазли ин давра мероси дар гузашта хеле пешқадаму ғаниро таҷдиди назар намуда, онро дар шакли осори хаттӣ ёдгор гузоштаанд.

Ибни Мискавайҳ яке аз мутафаккирони бузурги сатҳи ҷаҳонии тоҷик дар асрҳои миёна мебошад, ки дар самти эҳё, танзим ва тарғиб намудани мероси панҷҳазорсолаи фалсафӣ, сиёсӣно ҳуқуқӣ, ахлоқӣ ва суннатҳои неки давлатдорӣно аҷдоди тоисломии тоҷикон нақши басо бузург ва арзишмандро мерос гузоштааст.

Дар амалӣ намудани ин мақсадҳо таълимоти Мискавайҳ ба таври қўлӣ метавонад хизмати шоиста қўнад, чунки Мискавайҳ яке аз мутафаккироне мебошад, ки ақсарияти принсипи андешаҳои бикри ӯ дар оянда барои аврупоӣно ва дар шароити кунунӣ барои кишвари мо Тоҷикистон низ ба ҳайси аслҳои конститусионӣ хизмат мекунад, ки ифтихори моро аз ниёгонамон дуҷанд меафзояд.

Аз ҷониби муаллиф суннатҳои давлатдорӣ ва падидаҳои ҳуқуқӣ, ки яке аз ҷанбаҳои муҳими осори Ибни Мискавайҳро ташкил медиҳанд ва онҳо назарияи қўллиро ба вуҷуд овардаанд, ки дар тарбияи насли ҷавон ва худшиносии миллӣ ин кишри чомеа хизмат менамоянд, таҳлил гардидаанд.

АННОТАЦИЯ
к диссертации Кодирзода Сайидмуссо Мухибулло по теме
“Политическое и правовое учение Абуали Мухаммада ибн Мискавайха”

Ключевые слова: Абуали Ахмад ибн Мискавайх, государство, право, справедливость, источники права, этика, политика, правовое государство, общество, общественные отношения, власть, государственность, государственное управление, свобода, функции государства, царь, глава государства, государственные органы, государственная служба, светское государство, национальный интерес, государственное устройство, государственный аппарат.

Основная цель диссертационного исследования состоит в глубоком и системном изучении и анализе правового и политического учения Абуали Мискавайха. Это тема является весьма актуальной с позиций всестороннего исследования теории права и государства.

Объективный анализ работ средневековых мыслителей, в том числе Мискавайха показывает, что в мусульманском обществе институты государственности и права были неразрывно связаны с религиозными и этическими нормами общества. Причем науки этика и права исторически на родине таджиков начали формироваться ещё в глубокой древности, а в X веке они достигли очень высокого уровня развития. Этот век считается вершиной развития культуры таджикской нации, ее золотым веком. Таджикские мыслители в мусульманский период развития и в юриспруденции и в философии, литературе, и в культуре проявили себя наилучшим образом, в полноте своего таланта– учения.

Мискавайх является одним из тех великих таджикских мыслителей мирового уровня, который внес огромный вклад в возрождение, систематизацию и пропаганду более чем 5-тысячелетнего философского, этического, правового и политического наследия и таджиков. Он оставил нынешнему поколению труды, до сих пор имеющие огромное значение и научную ценность.

В целом Мискавайх разработал и обосновал многие правовые и политические принципы и идеи, которые стали сегодня и для европейских, и для многих восточных стран конституционными нормами.

Соискатель проанализировал традиции государственности и институты права, которые являются одним из важнейших аспектов работ Мискавайха. Политико –правовые, этические идеи этого средневекового мыслителя преемственно могут быть заимствованы не только современной правоведческой наукой, но и педагогикой. В творчестве Мискавайха содержится большой гуманистический потенциал, который может быть задействован в воспитательном и образовательном процессах школ и вузов Республики Таджикистан.

Abstract

to the dissertation of Qodirzoda Sayyidmusso Muhibullo on the topic of «Political and legal doctrine of Abuali Muhammad ibn Miskavaih»

Keywords: Abuali Ahmad ibn Miskavaih, state, law, justice, sources of law, ethics, politics, rule of law, society, public relations, power, statehood, public administration, freedom, functions of the state, king, head of state, state bodies, happiness, borders protection, civil service, secular state, national interest, state system, and state apparatus.

The main goal of the dissertation research is a deep and systematic study and analysis of the legal and political teachings of Abuali Muhammad ibn Miskavaih.

The study of the legal and political teachings of the thinker is an essential topic for the modern society of Tajikistan. Therefore, an objective analysis of the works of medieval thinkers, including Miskavaih shows that in the Aryan statehood and legal institutions were inextricably linked with the religious and ethical norms. In connection with this important topic, it should be noted that in Tajik homeland science were formed in ancient times and it reached its greatest development in the 10th century. This century is considered the highest peak of the development of culture and civilization of the Tajik nation; it was a golden age. Arian intelligent and thinkers were also leaders in science and literature, culture and civilization, statehood and law-making in the Muslim period of development; they not only defended their cultural heritage, but also developed and left us the past rich legacy in writing forms.

Ibn Miskavaih is one of the world-level Tajik thinkers who has made a huge contribution to the revival, systematization and propaganda of more than five thousand years of philosophical, ethical, legal and political heritage and pre-Islamic traditions of statehood, and at the same time inherited us the works of great importance and scientific value.

In the implementation of these goals, the teachings of Miskavaih can generally do a great service, because Miskavaih was one of those thinkers whose principles and ideas serves as constitutional basis both for Europeans and as well as our country Tajikistan in the current conditions and increases our pride more.

The author analyzed the traditions of statehood and the institutions of law, which are one of the most important aspects of Miskavaih's works and they can be served in education of the younger generation and lawyers in the rising of national identity of society members.